

Katedra bohemistiky PF UJEP v Ústí nad Labem

rok 2002
ročník I
číslo 3

OBSAH

ČLÁNKY

<i>Alena Debická</i>	Z historie „ústecké lingvistiky“	1
<i>Ludvík Kuba</i>	Historie severočeské onomastiky a naše místo v ní	10
<i>Miloslava Knappová</i>	Severočeské vysokoškolské výzkumy jako příspěvek k české antroponomastice	17
<i>Milan Jelínek</i>	Hallerova teorie jazykové správnosti	21
<i>Přemysl Hauser</i>	Jednočlenné věty ve vědecké a školské skladbě	29
<i>Jaroslav Hubáček</i>	Zvláštní způsoby derivace v sociolektech	33
<i>Karel Tahal</i>	Čas gramatický a čas mimojazykový	35
<i>Marie Čechová</i>	Severočeská jazykovědná bohemistika v širším kontextu	39
<i>Marie Maroušková</i>	Čeština jako cizí jazyk v euroregionech	45
<i>Ivana Kolářová</i>	Slovo <i>to</i> v ustálených víceslovných výrazech jako prostředek kontextové a situační deixe	49
<i>Karel Kamiš</i>	Problematika slovesné valence a intence na 1. st. ZŠ	55
<i>Zdeňka Trösterová</i>	Rámcové srovnání jazykových systémů blízké příbuzných jazyků jako prostředek prohlubující “jazykový nadhled” bohemistů (jazykový systém ruštiny a češtiny)	71
<i>Ilona Balkó</i>	K některým temporálním charakteristikám nepřipravených mluvených projevů a jejich vztahu k psychologickým vlastnostem mluvčích	85
<i>Ludmila Zimová</i>	Několik postřehů k české a slovenské jazykovědné terminologii na 2. stupni základní školy	91

Z historie „ústecké lingvistiky“

Alena Debická

Přehlédnout v čase vývoj a rozvoj lingvisticky orientované bohemistiky na vysokoškolském pracovišti, jakým byla katedra českého jazyka a literatury (dále KČJL) a v současnosti je katedra bohemistiky na Pedagogické fakultě v Ústí nad Labem, je úkol čestný, ale nelehký. Záměr organizátorů tohoto odborného pracovního semináře nedovoluje vyčerpávající exkurs do minulosti (k dispozici není ani archivní dokumentace o činnosti katedry), nýbrž stručnou, přehledně uspořádanou informaci, místy subjektivně zabarvenou osobní vzpomínkou, o lingvistické bohemistice, teoreticky i prakticky orientované, i o její podobě didakticky aplikované. Protože rozvoj a úroveň pedagogicko-vědeckého pracoviště závisí na osobnostech jeho pracovníků, v našem případě na učitelích, vracím se v tomto příspěvku k některým z těchto výrazných osobností a připomínám jejich působení na katedře ČJL - bohemistiky.

Rozvoj lingvistického bádání byl a je na katedře ČJL limitován faktory vnitřními - subjektivními, spjatými s individualitami pracovníků, dále faktory vnějšími - objektivními, především politickým a ekonomickým vývojem společnosti, konstituováním vysokého školství, zvláště rozvojem vysokoškolského vzdělávání učitelů. Obecně lze konstatovat, že jako ostatní druhy tvůrčí činnosti byla a je i činnost vědecko-pedagogická na vysoké škole vázána na dějinnou situaci a je touto situací ohraničena; podstatnou pro její kvalitativní i kvantitativní rozvoj je i míra svobody ve společnosti.

Rozvoj bohemistiky v Ústí nad Labem se uskutečňoval v souvislostech s konstituováním vysokého školství, a to v čase od roku 1954 (v září tohoto roku zahájila činnost dvouletá Vyšší pedagogická škola, český jazyk se studoval v aprobaci s ruským jazykem a tělesnou výchovou) do současnosti. Časový úsek, v němž se vyvíjela vědecko-pedagogická činnost pracovníků KČJL, můžeme rozčlenit na tři základní etapy: 1) 50. - 60. léta; 2) 70. - 80. léta; 3) 90. léta - do současnosti.

V 50. - 60. letech byly pedagogické instituce výrazně reformovány: na místo vyšších pedagogických škol byly zřízeny v roce 1959 pedagogické instituty (v roce 1961-62 byla zavedena obhajoba diplomové práce), v roce 1965 zahájila činnost Pedagogická fakulta v Ústí nad Labem. V tomto údobí se začínají systematicky budovat specializované katedry pro jednotlivé obory, jež se vnitřně diferencují podle disciplín, specializují se i jednotliví pracovníci oboru, striktně je vyžadována jejich vědecká příprava.

Vraťme se k počátkům historie pedagogicko-vědeckého pracoviště, ke katedře českého jazyka a literatury. U jejího zrodu stály v padesátých letech tyto osobnosti: **Adolf Kamiš** - učil zde interně do roku 1957, potom odešel do Prahy na FF UK, **Břetislav Koudela** - působil na katedře od roku 1956 až do počátku 70. let, **Jiří Novotný** - budoval katedru a byl jejím vedoucím do roku 1971 a dále zde vědecky a pedagogicky pracoval až do roku 1992.

Život **doc. PhDr. A. Kamiše, CSc.** (1915-1991) byl s Ústím nad Labem provázán. Přišel do pohraničí dobrovolně, čerstvý absolvent FF UK oboru čeština - němčina (žák F. Ryšánka a V. Vážného). Prožil zde plných deset let; působil jako profesor ústeckého gymnázia, vedoucí školského referátu KNV, jako ředitel založené

průmyslové školy v Lovosicích, konečně jako odborný asistent a od roku 1955 proděkan Vyšší pedagogické školy v Ústí nad Labem. Vrací se na katedru ČJL působit externě již jako renomovaný odborník v oblasti historické lexikologie, lexikografie a slovenštiny v 70. - 80. letech. Vzpomínám na doc. A. Kamiše jako na svého učitele na FF UK, později jako na kolegu a člověka, který nejen vysvětlil odbornou problematiku, ale rád v osobních rozhovorech vzpomínal na svá léta vysokoškolských studií v Praze a Bratislavě, ve vyprávění přiblížil události 17. listopadu 1939 a s nimi spojenou internaci v koncentračním táboře.

PhDr. Břetislav Koudela, CSc. (1925-1973) spojil s katedrou ČJL podstatnou část svého života pedagoga a vědeckého pracovníka. Absolvoval na FF UK obor jazyk český a francouzský a jakožto žák prof. V. Vážného byl orientován především na historickou mluvnici a dialektologii. Jeho badatelská činnost byla zasvěcená především problematice běžně mluveného jazyka obyvatel severozápadních Čech, zvláště jazyka přesídlenců (B. Koudela spolupracoval s prof. J. Běličem a podílel se řešením této problematiky na jeho projektu výzkumu městské mluvy), dále věnoval pozornost výkladu jmen osad na Děčínsku představuje z dnešního pohledu východisko odborné tematiky, na niž v 70. - 80. letech ústrojně navazuje a rozvíjí ji „ústecká onomastika a dialektologie“. Pro ilustraci uvádím ve Sborníku Vyšší pedagogické školy v Ústí nad Labem, řada filologická publikovanou vstupní programovou stať *K vývoji lidového jazyka v českém pohraničí severozápadním* (SPN, Praha 1958, 5-12; sborník recenzovali V. Vážný, I. Camutaliová, Al. Jedlička); ve Sborníku Pedagogického institutu v Ústí nad Labem, řada filologická připomínám studii B. Koudely nazvanou *O tzv. „nářečích sociálních“* (SPN, Praha 1960, 3 - 17). Na výzkum B. Koudely navazuje v 70. - 80. letech „ústecká onomastika a dialektologie“ a rozvíjí jej. Břetislav Koudela spolupracoval s prof. Fr. Cuřínem na vysokoškolské učebnici *Vývoj českého jazyka a dialektologie* (SPN, Praha 1964), zpracoval text části dialektologické. Osobní vzpomínka? V mé paměti trvale vyrytý obraz statečného člověka, který pedagogicky působil a vědecky pracoval, přestože trpěl těžkou zákeřnou chorobou, v osobních rozhovorech pak obrázek milého a chápajícího posluchače.

Prof. PhDr. Jiří Novotný, DrSc. (1921) působil na katedře ČJL - bohemistiky v letech 1956 - 1992. Nastoupil na tehdejší VŠP jako odborný asistent pro obor současný český jazyk. Vystudoval FF UK obor jazyk český - francouzský, v roce 1952 získal doktorát filozofie, v roce 1965 hodnost kandidáta filologických věd, v roce 1966 se habilitoval jako docent pro obor český jazyk, v roce 1981 obhájil doktorskou disertační práci a UK mu udělila hodnost doktora filologických věd. Z uvedených údajů vyplývá, že prof. J. Novotný cílevědomě, systematicky vědecky pracoval, dosáhl nejvyšších vědeckých hodností, neméně záslužná byla však jeho pedagogická a organizační činnost na katedře českého jazyka a literatury.

Jiří Novotný jako vedoucí KČJL měl vždy na zřeteli zvyšování odbornosti pracovníků katedry a kladl velký důraz na kvalitu jejich pedagogické činnosti. Požadoval, aby se nový pracovník do dvou let po nástupu na KČJL začlenil do rigorózního řízení, absolvoval je a plynule pokračoval ve vědecké přípravě. Na zasedáních katedry byla vedle problematiky organizační, pedagogické vždy věnována pozornost bohemistické problematice, seznamování s výsledky odborné práce pracovníků katedry. Z vlastního několikaletého působení odborné asistentky vedoucí semináře k disciplíně syntax, kterou prof. J. Novotný přednášel, mohu uvést, že vždy se

mnou důkladně probral osnovu přednášek, kriticky přehlédl program semináře a upozornil mě na jevy, kterým je zapotřebí věnovat v semináři zvláštní pozornost. Chtěla bych v tomto kontextu připomenout péči, kterou věnoval prof. Novotný diplomantům, zvláště pak v období, kdy promýšlel a zpracovával jevy valenční syntaxe. O podstatě valenční syntaxe a výsledcích zkoumání prof. J. Novotný přednášel učitelům i studentům v pobočce Jazykovědného sdružení v roce 1978 na téma: *Valenční teorie, její předchůdce a její další rozvoj; Syntax jednoduché věty z hlediska valenční teorie*. Přínosem pro odbornou úroveň katedry českého jazyka a literatury bylo navázání kontaktů s univerzitními a akademickými pracovišti pražskými i mimopražskými, o něž se prof. J. Novotný zasloužil. Záslužným činem prof. J. Novotného bylo i založení (v roce 1972) pobočky Jazykovědného sdružení při ČSAV, jejímž byl až do roku 1992 předsedou. Viz příloha.

Dílo prof. J. Novotného zahrnuje více než 130 prací. Odborný zájem zaměřil autor především na dvě oblasti: na problematiku spisovné češtiny, a to na otázky její normy a kodifikace, jejího vývoje, a na problematiku syntaxe spisovné češtiny. V roce 1958 zpracoval J. Novotný studii (materiálově podloženou) o kolísání spisovného úzu a o jeho rozporu s jednoznačnou kodifikací; jev ilustroval na tvarech osobního zájmena já, přičemž v přístupu k jevu spojil kritérium morfologické a syntaktické. Práci nazval *Příspěvek ke zjišťování mluvnické normy soudobého spisovného jazyka se zřetelem k jeho kodifikaci (Nástin zpracování dílčího úseku rozsáhlejší práce)* a publikoval ji ve Sborníku VŠP v Ústí nad Labem, řada filologická, SPN, Praha 1958, 22 - 36. Ve sbornících VŠP, Pedagogického institutu a Pedagogické fakulty potom následují studie i práce monografické, v nichž se autor zabýval problematikou: formální vyjadřování syntaktické závislosti u neshodného přívlastku substantivního (1959), k některým otázkám vyjadřování tzv. přirozeného rodu v češtině (1960), spisovná čeština v letech 1945 - 1960 (1963), využití specifických typů souvětých konstrukcí v jazyce Sabinově (1966); výsledky bádání o neverbální syntaxi shrnul J. Novotný v doktorské práci *Valence dějových substantiv v češtině* a vydal ve sborníku PF v Ústí nad Labem v roce 1980. Základy valenční syntaxe J. Novotný důsledně aplikoval ve výuce na vysoké škole a pro studijní potřeby studentů zpracoval a vydal vysokoškolskou učebnici *Nástin syntaktického popisu češtiny (na základě valenční syntaxe)*. AUP, Ústí nad Labem 1994. Pro studenty rovněž napsal a vydal skriptum *Sbírka úkolů k rozboru českého souvětí (s řešením)*, věnované jevům tradiční závislostní syntaxe. UJEP v Ústí nad Labem, PF 1992. Na počátku devadesátých let prof. J. Novotný vytvořil a vedl autorský kolektiv, který zpracoval učební text pro střední školy *Mluvnice češtiny pro střední školy (s výkladem o slovní zásobě a slohu)*. Vydalo nakladatelství FORTUNA v Praze roku 1992, druhé, upravené vydání v roce 1995.

Z významných českých bohemistů stylistiků působil v zimním a letním semestru 1955-56 na katedře ČJL **prof. J. V. Bečka**, který přednášel českou syntax a sloh. Ve sborníku VŠP v Ústí nad Labem z roku 1958 nacházíme Bečkovu podnětnou studii, tvořící odborné východisko jeho pozdějších výkladů o kompozici, nazvanou *Stylistická forma vyjadřování myšlenkových souvislostí* (SPN, Praha 1958, s. 37-72). Cituji z autorovy závěrečné poznámky: „Ve Slově a slovesnosti XVIII, 1957, č. 4 byl otištěn můj článek *Stylistika a rozvíjení myšlenkové linie*. Byl koncipován v lednu 1957, kdežto tato stať vznikla o rok dříve, začátkem roku 1956 a odevzdána pro Sborník v červnu

1956. Popud k ní daly moje přednášky o české syntaxi a slohu pro posluchače Vyšší pedagogické školy v Ústí nad Labem v zimním a letním semestru 1955-56.“

V 60. letech můžeme k uvedeným třem jménům interních pracovníků na katedře ČJL doplnit jména dalších: **Jiřího Bartoně** (působil na katedře v letech 1961 - 1982, položil základy oddělení didaktiky a pedagogické praxe a vybudoval je, odborně se věnoval morfologii a slovtvorbě), **Josefa Beneše** (působil v Ústí nad Labem v letech 1966 - 1970, viz dále), **Ludvíka Kuby** (působil na katedře v letech 1966 - 1994, vybudoval „ústeckou onomastiku“), **Aleny Šimonkové-Debické** (působí na katedře od roku 1968), **Miloslava Červenky** (působil na katedře v letech 1969 - 1972).

Doc. PhDr. J. Beneš, CSc. přichází na PF do Ústí n. L. v roce 1966 jako docent pro obor český jazyk, autor *Českých příjmení* (Academia, Praha 1962); přichází důkladně slavisticky, germanisticky vzdělaný bohemista, žák dr. Weingarta, dr. Janka, na něž s oblibou vzpomínal. V té době dokončoval práci na syntetické monografii *O německých příjmeních Čechů*, zabýval se stylistikou textů obrozeneckých autorů, pracoval na *Česko-německém slovníku*. Ve vzpomínce se s ním setkávám jako se silnou osobností, člověkem pevných morálních zásad, nesmírně pracovitým, který si cenil přátelství a neokázale pomáhal druhým kolegům. Na začátku „procesu normalizace společnosti“ musel doc. J. Beneš odejít z fakulty do důchodu. Z té doby od něho mám s věnováním separáty článků s onomastickou problematikou: *Oživení staročeských osobních jmen*, *Miscellanea kafkiana*, *Valdštejn - Wellenstein (Příspěvek ke konkrétní onomastické metodologii)*. O tom, že J. Beneš silně a těžce prožíval okupaci vlasti a události na fakultě, které následovaly, svědčí i text jednoho z věnování: *K připomínce těžké doby 10. 2. 1970. Beneš*. Z pozdější korespondence s doc. J. Benešem vím, jak ho trápila těžká oční choroba, pracoval však na českých příjmeních a připravoval k vydání jejich slovník. *Slovník českých příjmení* vyšel v roce 1983, vydala ho jeho dcera Dobrava Moldanová. Je spravedlivé a potěšující, že ústecká univerzita vydala v edici Acta Universitatis Purkynianae velké syntetické onomastické dílo J. Beneše *Německé příjmení u Čechů*.

Odejít musel i **PhDr. Miloslav Červenka**, který přednášel stylistiku. Tento milý kolega, pocházející z Vysočiny, charakterem blízký doc. J. Benešovi, obhájil na počátku 70. let úspěšně rigorózní doktorskou práci, kterou vedl prof. K. Hausenblas, nazvanou *Pokus o rozbor stylu učebnic* (práce zůstala v rukopise). M. Červenka se jako jeden z prvních v české stylistice zabýval problematikou učebního stylu a z podnětu prof. K. Hausenblase uplatnil v práci termín styl pedagogický. K. Hausenblas zavedl v roce 1972 pojem a termín styl učební a na rukopisnou práci Červenkovu odkazuje. Srov. Karel Hausenblas, *Od tvaru k smyslu textu - Stylistické reflexe a interpretace*, FF UK, Praha 1996, s. 101.

V 70. - 80. letech nastává údobí, kdy je nutné znovu vybudovat bohemistické pedagogicko -vědecké pracoviště. Vystává akutní potřeba doplnit stav pracovníků katedry ČJL; vede k tomu jednak odchod pracovníků z politických důvodů, v roce 1977 pak zahájení jednotné pětileté přípravy učitelů pro 5. - 12. ročník všeobecně vzdělávací soustavy, dále nutnost prohloubit a zkvalitnit vědeckou i pedagogickou činnost pracovníků katedry.

V roce 1970 začala na Pedagogické fakultě působit **doc. dr. Marie Racková, CSc.**; přišla z dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český ČSAV, od roku 1971

do roku 1986 vedla katedru ČJL. Byla členkou JS ČSAV již od roku 1961, v ústecké pobočce přednášela poprvé v roce 1975 na téma *Český jazykový atlas*, působení na katedře bohemistiky a činnost v pobočce ukončila slavnostní přednáškou na téma *Jan Hasištejnský z Lobkovic* v roce 1999. Ve Sborníku PF v Ústí nad Labem vydala M. Racková svou dialektologickou monografii *Nářečí okrajového úseku Třebívlického I*, SPN, Praha 1978, s. 5 - 142. Práce o nářečí na Třebívlicku byla v podstatě ukončena v roce 1960, doc. M. Racková ji obhájila za vedení školitele prof. V. Vážného jako kandidátskou práci; verzi v ústeckém sborníku recenzovali prof. Fr. Cuřín a prof. A. Lamprecht.

Doc. M. Rackové se podařilo především využít všech kontaktů s pražskými akademickými a univerzitními pracovišti a položit základy onomastického ústeckého pracoviště; vybudoval je ve spolupráci s pracovníky akademických pracovišť, především pražských, doc. PhDr. L. Kuba a úspěšně zapojil do vědecké onomastické práce studenty bohemistiky. M. Racková jako vedoucí katedry ČJL průběžně zvala přední bohemisty, aby v Ústí n. L. přednášeli bohemistické disciplíny, zajišťovala začlenění nově přijatých pracovníků do vědecké přípravy, podporovala navázání vědecké a pedagogické spolupráce s univerzitními a akademickými zahraničními pracovišti, zvláště polskými.

V 70. - 80. letech přednášeli externě na ústecké katedře ČJL renomovaní bohemisté, a to jak synchronně, tak i diachronně a didakticky zaměření vědci. Vybavují se mi (i z osobních setkání s některými z nich) zvláště prof. PhDr. K. Hausenblas, DrSc., prof. PhDr. Al. Jedlička, prof. PhDr. Fr. Cuřín, DrSc., prof. PhDr. A. Stich, CSc., doc. PhDr. K. Svoboda, DrSc., doc. J. Jelínek, CSc., doc. PhDr. Z. Hauptová, CSc., (působí doposud jako interní pracovnice, přednášející staroslověnský jazyk), PhDr. K. Oliva, CSc., PhDr. M. Knappová, CSc., PhDr. P. Jančák, CSc., PhDr. Fr. Štícha, CSc., z katedry anglistiky v Ústí nad Labem doc. PhDr. K. Tahal, CSc. (v letech 1970 - 1992 učil paralelně na obou katedrách) a další.

Noví pracovníci - lingvisté, přijatí na katedru ČJL v těchto letech, v rámci vědecké přípravy zkoumali běžnou mluvu obyvatel Českolipska z hlediska sociální komunikace - **PaedDr. Olga Roztočilová, CSc.**, rozvíjeli teorii sémantiky, komunikativně a textově pojaté syntaxe - **doc. PhDr. Ludmila Zimová, CSc.**, později **PhDr. I. Kolářová, CSc.** V AUP v Ústí nad Labem vydala L. Zimová monografii *Způsoby vyjadřování větných členů v textu. Konkurence pojmenování, pronominalizace a elize.* (Ústí nad Labem 1994), I. Kolářová monografii *Vliv komunikace na významové posuny některých sloves.* (Ústí nad Labem 1997) V univerzitní edici AUP v Ústí nad Labem vyšly v 90. letech ještě dvě monografie, na nichž jejich autoři pracovali dříve: K. Kamiš, *Čeština a romština v českých zemích. Překonávání komunikačních bariér v multietnické společnosti.* (1999), A. Debická, *O výstavbě a stylu textu. Stylistické analýzy a interpretace.* (1999)

Považuji za svoji povinnost alespoň připomenout poctivou odbornou práci a pedagogickou činnost kolegyní a kolegů, kteří v těchto letech působili, mnozí doposud působí na katedře ČJL v lingvistické sekci: **Olgy Žížkové, PaedDr. Hany Brádkové** (působila na katedře v dvojím časovém údobí jako fundovaná didaktička), **Mgr. Jitky Krtkové, doc. PhDr. Karla Kamiše, CSc., PaedDr. Josefa Válka, PaedDr. Ilony Janovské, PaedDr. Zory Millerové, PhDr. Ilony Balkó.**

90. léta znamenají v mnoha směrech pro katedru ČJL přelomové údobí: v Ústí nad Labem je zřízena k 28. 9. 1991 Univerzita J. E. Purkyně, od roku 1991/2 začíná platit nový model studia, fakulta zavedla kreditní systém. Na katedru ČJL přicházejí noví pracovníci, z nichž pro rozvoj vědecké, pedagogické práce členů katedry a pro organizaci činnosti tohoto pracoviště mají klíčový význam **prof. PhDr. Dobrava Moldanová, CSc.** a **prof. PhDr. Marie Čechová, DrSc.** V roce 1991 vzniká Zpravodaj katedry bohemistiky, v první polovině 90. let vrcholí vědecká a pedagogická spolupráce s Vysokou pedagogickou školou v Čenstochové, uskutečňující se od poloviny 80. let, rozvíjí se spolupráce s akademickými zahraničními pracovišti v polské Łodzi a Opolí, katedra pořádá vždy po dvou letech mezinárodní vědecké konference a příspěvky publikuje ve sbornících, pracovníci katedry řeší granty; například výstupem z grantového úkolu č. 3902 Návrh změn učebních programů učitelského studia češtiny v roce 1997 (řešitelský tým vedla prof. M. Čechová) bylo vypracování učebního plánu nazvaného *Jednoaprobační magisterské studium učitelství českého jazyka a literatury pro 2. stupeň základní školy a školy střední* a rozšířeného, prohloubeného o slavistický základ.

Zamyslíme-li se nad dráhou „ústecké lingvistiky“ v čase, lze vyčlenit rysy příznačné pro její utváření a její charakter: úsilí vedení katedry i jednotlivých pracovníků rozvíjet lingvistické obory přednášené na bohemistice, zvyšovat jejich úroveň ve spolupráci s akademickými a univerzitními pracovišti v republice, ale i v zahraničí (i když jen omezeně); snaha o relativní vyváženost práce badatelské a pedagogické činnosti u jednotlivých pedagogů; rozvíjení vedle teorie oboru i praktické odborné činnosti (představuje ji zvláště tvorba učebnic, skript a dalších učebních pomůcek) i činnosti populárně naučné (zastoupené například četnými příspěvky členů katedry v pražském a ústeckém rozhlase).

Pro budoucnost „ústecké lingvistiky“ je nadějně, že dokončují doktorandské studium PhDr. Ilona Balkó v oboru fonetika českého jazyka (na jiných PF není zpravidla obsazen takto vědecky školeným pracovníkem), dále mgr. Patrik Mitter a mgr. J. Horálek v oboru lexikologie a slovtvorba, vědeckou přípravu zahájila PaedDr. Z. Millerová v oboru historické češtiny. Domnívám se, že katedra bohemistiky stojí před nelehkým, ale „nutným“ úkolem: vybudovat didaktickou sekci, v níž by byli pracovně propojeni didaktici jazyka a literatury. Ti by na straně jedné spolupracovali se školami, připravovali posluchače na pedagogickou praxi, účastnili se jí a společně s cvičnými učiteli posluchače hodnotili, na straně druhé by se svou teoreticky odbornou prací podíleli na utváření teorie vyučování českého jazyka a literatury.

Příspěvek, který by bylo možno také charakterizovat jako „střípky informací o ústecké bohemistice“, zakončuji přáním doktorandům i všem pracovníkům katedry ČJL, aby jim jejich odborná práce, vědecká i pedagogická, přinášela potěšení plynoucí především z vědomí o její smysluplnosti.

Přehled přednáškové činnosti pobočky Jazykovědného sdružení při ČSAV působící na KČJL PF v Ústí nad Labem v letech 1972 - 1992

Pobočka Jazykovědného sdružení při ČSAV na katedře ČJL zahájila činnost na ustavujícím zasedání 1. února 1972. Jejími členy byli pracovníci katedry ČJL a katedry cizích jazyků. Na ustavujícím zasedání byli zvoleni členové výboru ústecké pobočky: předseda - Jiří Novotný, místopředseda - František Marek, jednatel - Alena Šimonková-Debická, hospodář - Karel Tahal; po odchodu Fr. Marka do důchodu vykonávala funkci místopředsedkyně Zdeňka Trösterová. Za dvacet let činnosti mezi lety 1972 a 1992 pobočka uspořádala 94 přednášek (následující soupis se snaží o úplnost, nelze však vyložit drobné chyby s podkladech) na nejrůznější lingvistická témata (v průměru 4 - 5 ročně), přednášeli hosté, čelní představitelé naší jazykovědy, i učitelé KČJL a kateder cizích jazyků. Přednášek se pravidelně účastnili i studenti PF, diskuse k přednesené problematice bývaly živé a zajímavé.

Příjmení a jméno přednášejícího	Název přednášky	Časový údaj
Adamec Přemysl	K problému reference nulově vyjádřených větných elementů	20. 5. 1986
Barnet Vladimír	K problematice typů slovanských spisovných jazyků	5. 5. 1982
Bělič Jaromír	Některé výsledky zkoumání městské mluvy v oblasti českého jazyka	7. 11. 1972
Camutaliová Irena	K teorii dialogu	11. 3. 1975
Čechová Marie	K procesu přijímání a osvojování textu	4. 11. 1987
Daneš František	Roviny větné stavby	25. 11. 1975
	K tzv. textové lingvistice	17. 11. 1990
Debická Alena	Hovorovost v povídce M. Pujmanové Předtucha	25. 1. 1981
viz Šimonková	Aposiopese v novinovém článku	2. 5. 1984
	K teorii textu učebnice (Zřetel stylový)	19. 11. 1986
	Názory Johna Locka na jazyk v Eseji o lidském rozumu	1. 3. 1989
Dejmek Bohumír	Dynamika běžně mluveného jazyka	20. 4. 1988
Dokulil Miloš	K vymezení popisných názvů společenských institucí a jeho odraz v grafice	20. 6. 1988
Filipec Josef	Dnešní problematika lexikologie jako lingvistického úseku	25. 4. 1973
Hausenblas Karel	Nadvětná syntax	13. 5. 1980
Hauser Přemysl	O slovtvorné správnosti	11. 5. 1983
Hlavsa Zdeněk	Vztah preskriptivního a deskriptivního přístupu k pravopisu a k české mluvnici	27. 3. 1991
Horálek Karel	Marxistická filozofie a jazykověda	20. 4. 1976
Hrbáček Josef	O přístavku v češtině	10. 2. 1986
Chloupek Jan	Postavení publicistického stylu mezi ostatními funkčními styly	17. 5. 1977
Jančák Pavel	Severní Čechy v Českém jazykovém atlase	30. 3. 1992
Janovská Ilona	Pokusy o dorozumění s primáty a jejich jazykové aspekty	29. 10. 1986
Jedlička Alois	Sociolingvistický aspekt v teorii spisovného jazyka	23. 4. 1980

Jelínek Milan	Český jazykový purismus	15. 5. 1991
	Nová úprava českého pravopisu	15. 4. 1992
Kejdatene JE. I.	Metodika vyučování ruského jazyka pro cizince	8. 4. 1975
Klimeš Lumír	Pivovarský a poštovní slang v Plzni	24. 10. 1990
Knappová Miloslava	Gramatická a lexikální charakteristika rodných jmen	7. 12. 1988
Kolářová Ivana	Jazykové indikátory komunikačních funkcí výpovědi	26. 2. 1992
Kuba Ludvík	Pomístní jména na severu Čech	17. 10. 1984
	K Mluvnici češtiny I (Slovotvorba)	21.10.1987
	Automobil jako chrematonymický objekt	8. 12. 1992
Maleninská Jitka	Oronyma Českého středohoří	11. 12. 1991
Marek František	Řeč pro sebe a pro druhé (O vnitřní řeči)	5. 10. 1972
Melzer Jan	Substantivizace z hlediska konfrontačního	21. 4. 1982
Mrázek Roman	Emocionalita věty, její výklad a výuka	7. 12. 1976
Novotný Jiří	Aktualizace, predikace, predikativnost	březen 1973
	Dialektika vývoje současné spisovné češtiny	28. 11. 1973
	Souvislosti jazykových změn	16. 12. 1975
	Valenční teorie, její předchůdci a její další rozvoj	23. 5. 1978
	Syntax jednoduché věty z hlediska valenční teorie	23. 11. 1978
	Stupně lingvistické analýzy a popis jazyka	7. 4. 1982
	Spona a valenční syntax	23. 10. 1985
Peňkovskij A. B.	Gramatika a sémantika příslovcí	18. 10. 1989
Piřha Petr	Funkční generativní lingvistika	28. 3. 1978
	Nové pohledy na koordinaci	30. 5. 1984
	K pojmu posesivity	18. 4. 1990
Racková Marie	Český jazykový atlas	29. 1. 1975
	K některým rysům vývoje tradiční slovesnosti ve 20. století	21. 11. 1984
Romportl Milan	K homonymii a synonymii intonačních prostředků	26. 3. 1974
Roztočilová Olga	Mluva usedlých obyvatel České Lípy	20. 5. 1981
	Rozvoj slovní zásoby u žáků mladšího školního věku	16. 12. 1981
	Slovní zásoba žáků na 1. stupni ZŠ	20. 11. 1985
	Běžná mluva pěti českolipských rodin	23. 10. 1991
Skácel Josef	Sociolingvistika - její vývoj a současný stav	20. 12. 1972
Šimonková Alena (viz Debická)	Aktualizace v jazykovém projevu	25. 10. 1975
	Vytváření slohových pojmů v učebnicích českého jazyka pro 2. - 8. ročník ZŠ	11. 12. 1979
Šrámek Rudolf	Hlavní metodologické principy onomastické práce	9. 3. 1988
Tahal Karel	Kategorie určenosti	2. 11. 1976
	Specifikovanost gramatických prostředků	7. 11. 1978
	Sémantické otázky slovesného vidu	19. 11. 1980
	Čeština očima cizince	21. 10. 1981
	Hodnocení kombinatorických variant některých českých fonémů	27. 4. 1983
	Distinktivní příznaky ve fonologickém systému	4. 4. 1984
	Anaforické výrazové prostředky	3. 4. 1985
	Pluralita a násobenost děje	16. 4. 1986
	Temporální charakteristiky slovesného vidu	22. 4. 1987
	Některé obecné tendence fonologického systému	19. 4. 1989
	Kategorie určenosti a její výrazové prostředky	19. 9. 1990
	Morfonologické hodnocení neutralizace fonémových opozic	18. 3. 1992

Trösterová Zdeňka	Konstitutivní rysy staroruského hypotaktického souvětí	11. 5. 1976	
	Sovětská lingvistika v roce 60. výročí VŘSR	29. 11. 1977	
	Teorie univerbizace v sovětské psycholingvistice	28. 11. 1979	
	K sémantice souvětí	18. 6. 1980	
	K výstavbě staroruského textu	17. 11. 1982	
	Problematika normy a aktuální problémy zkoumání v oblasti spisovných jazyků slovanských	21. 12. 1983	
	Otázky teorie spisovného jazyka v nových sovětských publikacích dějin spisovné ruštiny	17. 4. 1985	
	K vývojovým tendencím v současné ruštině	2. 12. 1987	
	X. mezinárodní kongres slavistů v Sofii	19. 10. 1988	
	Z dějin spisovné ruštiny	11. 4. 1990	
	Těšitelová Marie	O využití kvantitativních metod v lingvistice	13. 5. 1981
	Utěšený Slavomír	Rozrůznění běžného úzu dnešní češtiny	25. 1. 1983
	Válek Josef	Tónový průběh vět v žakovských mluvených projevech	23. 11. 1983
Vašek Antonín	K teorii izolovaného jazyka	18. 5. 1988	
Wodňanská Annelies	Současný strukturalismus v západních zemích	červen 1973	
	Významová adaptace slov v němčině	23. 3. 1976	
Zajceva N. I.	Pojmenování v slovanské mytologii	29. 3. 1977	
Zimová Ludmila	Charakteristika jazyka regionální publicistiky	10. 12. 1980	
	Vyjadřování subjektu osobními zájmeny 1. a 2. osoby	18. 12. 1985	
	Ukazovací zájmeno ten ve struktuře textu	17. 2. 1988	
	Ukazovací zájmeno ten ve struktuře textu	17. 5. 1989	
	Několik poznámek k elipse	24. 4. 1991	
Zoubek František	K některým otázkám dialogu	13. 12. 1977	
Židlický Miroslav	K některým filozofickým aspektům strukturalismu v lingvistice	27. 3. 1979	

Historie severočeské onomastiky a naše místo v ní

Ludvík Kuba

Pro svou onomastickou práci jsem měl dva velké vzory: na filozofické fakultě byl mým učitelem Vladimír Šmilauer, mým prvním zkušeným kolegou na této severočeské vysoké škole byl v prvních letech mého působení Josef Beneš. První mi dal základy toponomastiky, druhý mi vštípil zájem o antroponymii. Na Pedagogické fakultě jsem začal pracovat v roce 1966 a v této práci jsem setrval přes 33 let.

Když probíhal v České republice soupis pomístních jmen, anoikonym, organizovaný a odborně vedený pracovištěm Místopisné komise ČSAV (bylo to v letech 1953-80), obrátili se jeho pracovníci na studenty vysokých škol, a tedy i posluchače naše, aby formou seminárních a zvláště diplomových prací se na sběratelské a jazykově výzkumné činnosti podíleli. S prací nás nejdříve seznámil člen onomastického oddělení Ústavu pro jazyk český dr. Karel Oliva, později jsme měli dostatek práce s vedením diplomových prací oba. Zájem ze strany studentů byl neobvyklý: při soupisu jmen, hledání sémantických motivací, slovtvorné analýze i vysvětlování jevů tvaroslovných, zvukových i pravopisných byli vedeni i citovým vztahem k regionu, kde se narodili, žijí, nebo kde by chtěli působit jako učitelé. Potíže zprvu působil nedostatek onomastické literatury. Šmilauerův Úvod do studia toponomastiky byl téměř nedostupný, bylo třeba připravit studentům učební text a rozšířit jej o část antroponomastickou. Skriptum jsem vydal na ústecké PF pod titulem Úvod do nauky o vlastních jménech (s podtitulem toponomastika a antroponomastika). Onomastické literatuře jsem věnoval pozornost i v dalších vysokoškolských učebních textech, ať již to byla skripta Nauka o slovní zásobě a tvoření slov (1970), Úvod do nauky o slovní zásobě a významu slova (1981), Základní pojmy jazykovědné (1986).

Onomastických konferencí jsem se začal zúčastňovat od druhé poloviny sedmdesátých let, a to československých, českých i slovenských. Ke svým prvním onomastickým příspěvkům využil jsem vlastní státní písemné práce a práce rigorózní FFUK (Frekvenční slovník české lidové písně, 1950, Lexikální prostředky pojmenovávající reálie z oblasti vojenství v české lidové písni, 1973). Zkoumal jsem pozici češtiny ve veskrze německém vojenském prostředí, jak se projevila ve vlastních jménech zeměpisných (1992) a osobních, zvl. jména příslušníků vojenských pluků podle jejich majitelů (rajner, rajneráček, maširujou grenevír ap.). - Brzy jsem se stal členem Onomastické komise a od té doby se traduje užší spolupráce s jejím předsedou dr. Rudolfem Šrámkem i s pracovníky onomastického oddělení Ústavu pro jazyk český. Na konferencích jsem někdy referoval o nadprůměrných pracích studentů onomastického semináře v Ústí n. L. Příslipky, jména po doškách, tedy po chalupě v Podještědí, v soudním okrese Český Dub, se staly pracovní náplní Jitky Rudové. Hydronyma Jizerských hor zpracoval L. Antoš. Oba autoři využili možnosti publikovat své DP v regionálních vlastivědných sbornících svého kraje. Sem možno zeměpisně zařadit i průzkum nejmenších sakrálních staveb, smírčích křížů (I. Reichová).

Stále častěji jsem zadával, vždy se záměry regionalistickými, témata související s pojmenováváním výtvorů lidských, institucionyma hospodářská i kulturní. Zkoumali jsme názvy závodů a podniků, strojírenských a textilních (J. Rubáková), chemických a sklářských (J. Davidková), v okrese Ústí n. L. (V. Němcová), zemědělských družstev (I. Kučerová), amatérských hudebních souborů (K. Vrbenská). Ze jmen výsledků

společenské činnosti probírali jsme jména publicistických a uměleckých děl, kupř. pojmenování novin a časopisů Severočeského kraje (E. Kleinová), světových a českých symfonií (L. Burešová). Jména výsledků lidské činnosti poskytla možnost poznat výrobní problematiku lahví vyráběných v k.p. Obas v Teplicích (T. Jílková, OZ 29, 1988), výrobků Válcoven trub a železáren v Chomutově (J. Buřilová), textilních závodů (M. Ernestová) a výrobků průmyslu chemického (V. Váchová). K vlastním jménům výsledku společenské činnosti patří také dokumentonyma, tj. jména diplomatických aktů. Názvům smluv, zákonů, ústav a jiným aktonymům věnoval pozornost Otokar Reich. Vlastní jména společenských jevů, jako jsou dějinné události, války, bitvy ap. (tedy akcionyma), byla náplní diplomové práce Heleny Fiebigerové.

1. celostátní seminář Onomastika jako společenská věda ve výuce a školní praxi se konal v Hradci Králové v r. '84, brzy po vytvoření dílčí sekce Onomastika a škola. Naše PF měla již s volitelnou výukou této disciplíny slušné zkušenosti, takže jsem mohl přednést referát Onomastika jako učební předmět na PF v Ústí n.L. Měli jsme připraveny a prověřeny osnovy a stanoven vztah onomastického učiva k ostatním složkám lexikologie a sémantiky, popř. i partiím mluvnice. Počty studentů v nepovinných seminářích byly tak vysoké, že byla nutná pomoc dalšího, tentokrát externího vyučujícího. Jím se stala dr. Miloslava Knappová, jež věnovala zvláště pozornost antroponymickému výzkumu severních Čech. Diplomové práce vedl nadále i dr. Oliva a zadal i řadu témat chrématonomastických.

3. celostátní seminář Onomastika a škola se měl konat v červnu 1988 a měl být věnován chrématonomastice. Protože na naší fakultě byla problematika související s výtvary lidskými již pravidelně zpracovávána, připadl úkol setkání uspořádat naší škole a mně funkce předsedy realizačního týmu. Rád na tu dobu vzpomínám: setkání předních českých a slovenských onomastiků, přijetí u primátora města, společenský večer, exkurze do novoborské sklárny s výkladem, návštěva Labských pískovců a hradu Střekova. Do popředí jednání se dostaly otázky klasifikační, terminologické a pravopisné. Hledala se hranice mezi apelativy a proprii, jejího přechodového rázu. Pozornost byla také věnována aspektům obchodním (tvorba slovních ochranných známek a značek), reklamním a právním. Sborník Chrématonyma z hlediska teorie a praxe obsahoval i můj článek Pojmenování formou veřejné soutěže, kde jsem se snažil využít svých poznatků získaných ve funkci jazykového poradce při pojmenovávání výrobků průmyslových podniků v severních Čechách, zde konkrétně ve Sklo-Unionu Teplice. Součástí sborníku je i onomastická bibliografie - soupis diplomových prací studentů všech učitelských fakult včetně naší. V přehledu se zásluhou dr. M. Novákové pokračuje.

Ve sborníku přednášek z 2. celostátního onomastického semináře v Modře - Pieskách, zasvěceného urbanonymům, byl uveřejněn můj článek Urbanonyma v procesu výuky a výchovy (1988). V té době jsme formou diplomových prací zpracovávali jména veřejných prostranství měst Severočeského kraje: bylo zpracováno město krajské a převážná většina měst okresních. Pozornost jsme věnovali městům lázeňským, kupř. Teplicím (Lenka Kolbabová), doplněným jmény původních domů a lázeňských budov (Hana Kolbabová), dále pak Dubí (Jiří Šiller) aj. Zaujaly nás i názvy léčebných procedur a jejich technologií (Helena Hantonová). Věnovali jsme se pojmenováním horských bud, hotelů a rekreačních objektů (R. Dufková). - Na mezinárodní konferenci o městě Brno - město uprostřed Evropy (prosinec '93) v sekci Město srozumitelné všem

referoval jsem K některým problémům tvoření a užívání urbanonym, a to na základě zkušeností ze severních Čech. Upozornil jsem na nedostatky a omyly, které se při nominační praxi staly, popř. mohly stát při někdy překotném přejmenovávání ulic a náměstí z politických důvodů. Měli jsme jisté zkušenosti - někteří naši studenti či absolventi uplatňovali své onomastické zkušenosti jako jazykoví poradci v komisích městských úřadů. Naším přáním bylo, aby vývoj státu k demokracii byl jednoznačný a neměnný, aby úřady nemusely názvosloví veřejných prostranství v našich městech měnit, zabránily tak vážným národohospodářským škodám z toho vyplývajícím, abychom neztratili nenahraditelnou důvěru občanů v názvosloví a jazyk vůbec. Abychom věděli, kdo jsme, kde jsme, kam jdeme, kam směřujeme. Doslova i ve významu metaforickém. - Nezapomínali jsme ani na hydronyma, vodní plochy a toky v severních Čechách. Kupř. Ohři na Žatecku zmapoval očima rybáře L. Želinský.

V roce 1990 se konal v Helsinkách 17. mezinárodní onomastický kongres (XVIIth International Congress of Onomastic Sciences). Přípravou na něj byly příspěvky přednesené na 3. onomastické konferenci v Hradci Králové, otištěné německy, totiž *Depropria und ihre Derivationsreihen in der Chrematonymie, s aspektem slovtvorným, a Anwendung der Glieder des anthroponymischen Systems bei der Bildung von Fahrzeugnamen*. Příspěvek v Helsinkách přednesený a v diskusi obhájený se jmenoval *Zu einigen Aspekten der Benennung von Serienerzeugnissen*, vydaný v *Proceedings of the XVIIth International Congress of Onomastic Sciences, Helsinki '91*, 2. svazek, s. 55-62. Byla mi tehdy nabídnuta pracovní spoluúčasť na celosvětovém onomastickém slovníku a výsledkem bylo zpracování hesel týkajících se dopravních prostředků: *Namen von Fahrzeugen (Schiffen, Flugzeugen, Lokomotiven, Autos)*, in: *Namenforschung, Name Studies, Les Noms Propres, Ein internationales Handbuch zur Onomastik, 2 Teilband, Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, W. de Gruyter, Berlin - New York, '96*, 26 stran. Ve Finsku jsme měli možnost prohlédnout si vrcholové onomastické pracoviště v hlavním městě, bohaté prostorností, technickým i personálním vybavením.

Jména dopravních prostředků, zpracovávaná na mezinárodním jazykovém materiálu, jsem formou statí uveřejňoval v *Onomastickém zpravodaji*, později v *Acta Onomastica*. *Loď jako onomastický objekt* (1991-2), *Automobil a chrématonomastický průzkum* (1993-4), *Identifikace a jména letadel* (1993-4), *Chrématonymická motivace pragmatonym*, *Pojmenování lodí z původního chrématonyma a případně z apelativa či jiného druhu vlastních jmen, která souvisejí s chrématonymy* (AO '99). Pro pojmenování lodí se nevyužívá jenom jmen známé konkrétní osoby, tedy antroponymum (křestní, příjmení, šlechtický přídomek či jejich kombinace), nebo toponymum (choronymum přírodní i administrativní, oronymum, hydronymum), popř. je dáno jméno obecné (zvl. jména zvířat vytvářejí nejvhodněji představu rychlosti, dobré pohyblivosti, žádoucích nautických vlastností), ale ve funkci pragmatonym se objevují i původní chrématonyma, jako jména církevních svátků a památných dnů, vyjádřených kupř. datem, jména válek a bitev, revolucí a státních převratů, sjezdů a konferencí, společenských ocenění, vyznamenání, řádů, heraldických znaků a symbolů, institucí vládních, církevních, vojenských organizací, diplomatických aktů, jedinečných děl duchovní kultury, jedinečných výrobků, zbraní. Zkoumal jsem rozdíly mezi nominační praxí lodí obchodních a vojenských, osobních, nákladních a pomocných. Svou strukturou, motivací i stylovými příznaky překvapují pojmenování soudobých lodí

turistických a výletních, navozujících kladný individuální vztah k nim. - Automobil a chrématonymický průzkum (1993-4) se jmenoval článek dokazující, že jméno má v ekonomicky podmíněném vztahu mezi výrobcem, výrobou a spotřebitelem významnou úlohu, spolupůsobí, že výrobek se může stát prodejně působivým, je tedy částí obchodní propagace, reklamy. Tvůrce pojmenování sériově vyráběných vozů se snaží obohatit je o určité asociační příznaky, zvl. konotace působící na koupěschopnost konsumenta. Nutná je větší míra asociativnosti a obraznosti výrazu, působení na smyslové vnímání a emocionální představivost. Jsou pak jako výrobní značky a známky chráněny zákonem. Jsou u veřejnosti oblíbenější než neverbální značení číslicí, písmenem nebo jejich kombinací. Další článek se jmenoval Identifikace a jména letadel (1993-4). Poznávací značku civilního letadla tvoří značka státní příslušnosti a značka rejstříková. V užitých velkých písmenech latinské abecedy, popř. velkých arabských číslicích jsou zakódovány nejdůležitější údaje (rok výroby, kategorie letadel, individuální označení). Typové označení vojenských letadel (výrobce, speciální určení nebo status, třída, základní určení nebo druh letadla, typové číslo, verze nebo modifikace, zvláště pak jméno, vyjádřené slovem: v některých státech je oficiální jako nutná součást typového označení (kupř. v Královských vzdušných silách), jindy pouze neoficiální, lidové (ve vojenském letectvu USA). Vzniká ustálením přezdívky, popř. je určuje uživatel, často je výsledkem konkurzního řízení.

Chrématonymický objekt může být jednodenotátový, unikátní, a vícedenotátový, tj. jde o hromadné stejnorodé objekty, kdy se pojmenovává celá série, řada, posloupnost těchto objektů jako celek. Jménem lze individualizovat i jeden chrématonymický prvek, kus z dané série. Tuto otázku jsem rozvedl v článku Proces nepřímé, zprostředkované motivace (transpozice, apelativizace, deproprializace) v onymii (Onomastické práce sv. 4, Sborník rozprav k 70. narozeninám univerzitního profesora PhDr. Ivana Lutterera, CSc., AV ČR, Praha 2000, str. 254-262). Individuální názvy referenčně spjaté jen s jedním konkrétním objektem pozbývají s postupujícím lexikalizačním procesem v dorozumívací praxi schopnosti typické pro propria, tj. nominalizační, individualizační či rozlišovací, tedy schopnost pojmenovat jistý objekt jako jednotlivinu, a získávají v míře stále výraznější schopnost vlastní apelativum, tedy charakterizační. Příklady opět hledám v námořní historii a dopravy vůbec (dreadnought, zepelín, diesel). - Článek Lodi světových mořeplavců-objevitelů (AO '97) zjišťuje někdejší ochranný význam slovního pojmenování, poplatný ideovým představám náboženství a víry a hledá možnost pojmenovat jménem lodi jí objevený topografický objekt, tedy posun pragmatonymum - toponymum. - Ve stati Proces přejmenování lodí hledám příčiny, které k tomuto jevu vedou (půjčka, prodej, dar, ukořistění, reparace), a to v průběhu staletí, jejich častost v závislosti na zemích a státních útvarech.

V onomastickém semináři PF věnovali jsme zvláště pozornost značením a jménům dopravních prostředků na našem území, pracovali jsme tedy s jazykovým materiálem převážně českým. - Inspiračním zdrojem při pojmenování lokomotiv, kdysi unikátně vyráběných a křtěných, byla jména antických heroů, polobohů, popř. obecná jména živočichů schopných sugerovat pocit síly a rychlosti, atmosférických jevů, dále toponyma, jména zemí, měst, kde byla vybudována nádraží, dále oronyma, hydronyma. Volba určována hlediskem ideologickým, zvl. v oblasti antroponym (oslavná jména členů panovnického rodu), ale oslaveni byli vynálezci a železniční technici (viz můj článek Názvy kolejnicových dopravních prostředků na území Čech,

Cesty a cestování v jazyce a literatuře, 1995). Po vyčerpání jmen přechází se k označení číselnému, kupř. podle zařazení do provozu, pak podle řad, tj. jejich skupin charakterizovaných výrobky týchž parametrů. Identifikace jménem je jen symbolického charakteru, nejdůležitější inventarizační a technické údaje měly znaky numerické a alfabetské, z nichž bylo možno vyčíst technické vlastnosti stroje. Přežívající slovní označování některých typů kolejových vozidel je dnes neúřední, omezené na profesní slang železničářů. daný jejich představivostí, citovým vztahem a často nenapodobitelným humorem (Zd. Zákutný). Expresní vlaky a rychlíky jsou v posledních desetiletích pojmenovávány železničními společnostmi jako celek, celá souprava má jméno sloužící cestující veřejnosti k snazší orientaci, číslo spoje zůstává faktorem rozhodujícím (porejonymům věnoval pozornost M. Pokorný). M. Šonka je autorem zasvěcené diplomové práce Chrématonomastikon plavidel provozovaných na českých tocích v létech 1922-88. Shromážděných 400 lodí klasifikovaných podle účelu a typu a jejich názvů, řazených sémanticky podle motivace, podrobuje jazykové analýze. Materiál byl zpracován na základě dokumentů archivů ČSPLO, technických archivů loděnic a Dokumentačního archivu Čs. loďního registru. Jména vyjádřená slovem jsou typická pro lodě osobní (jménem propagují politiku státu, jeho významné osobnosti, cílové turistické pozoruhodnosti). Lodě nákladní a pomocné užívají alfanumerických symbolů, v nichž jsou zakódovány nejdůležitější technické údaje.

Silniční dopravní prostředky využívají jmen jako části obchodní propagace: opuštěny byly vícečlenné, deskriptivní názvy pro nesnadnost sociální komunikace, dnes převažuje u veřejnosti oblíbený název vyjádřený jmennou formou (z pův. apelativ a onym jiné významové oblasti, nebo alfanumerické symboly vytvořené číselnými řadami identifikujícími vozidlo podle kategorií, účelu, nosnosti a dávající možnost zjistit nejdůležitější technické údaje). Každý výrobce dává přednost jinému řešení, někdy postup mění. Časté jsou postupy abreviační (spolu s J. Hvězdovou - Závorovou: Pojmenování a značení jednostopých vozidel naší výroby, AO '95, R. Marksová: Pojmenování automobilů - výrobků firmy Škoda Mladá Boleslav).

Označení a názvy československých letadel se jmenovala diplomová práce Zdeňka Bánoka (1991). Zasvěceně zkoumá metaforický a metonymický postup nominační, slovtvorné postupy, jimiž jsou realizována pojmenování oficiální i slangová. - Studenti vedle znalostí jazykových získávali i znalosti technické a historické, jednotlivé výrobky našeho průmyslu musely být začleněny do určitých historických souvislostí, do konkrétního místa a času. Studovali v archivech výrobních podniků, navázali i osobní nebo písemné vztahy s předními konstruktéry a techniky. - Ve Sborníku příspěvků mezinárodní konference Česko-polské vztahy vyšel článek Označování a názvy polských a čsl. letadel 1918-39 (Česko-polské rozhovory, Čenstochová - Ústí n.L., '93). Pro Encyklopedii onomastiky slovanské, dílo inspirované Mezinárodním komitétém slavistů, konkrétně Slovanskou onomastickou komisí, zpracoval jsem heslo Jména dopravních prostředků na území Čech.

Onomastiku snažil jsem se vidět i v aspektu mluvnickém. Kategorii rodu, životnosti a čísla v pojmenovovací praxi lodí řešil jsem v článkách Pragmatonymická funkce ženských antroponym (Žena - jazyk - literatura, '96), Kategorie jednoty a mnohosti v pojmenovovacím systému pragmatonym (Jinakost, cizost v jazyce a literatuře, '99). Diskusním příspěvkem Dozná Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky brzkých změn? pokusil jsem se zasáhnout do otázky zpevnění

názvosloví v oblasti chrématonymie (AO '97). Literární onomastika byla na naší škole pěstována zásluhou dr. Václava Millera.

Připomenul bych také mimoškolní vzdělávací činnost naší katedry, jakou je práce poradenská, konzultační, popularizační a výchovná: patří sem odpovědi našich pracovníků na telefonické dotazy veřejnosti, vzpomínám na spolupráci se Severočeským rozhlasem v Ústí n. L.: z 26 mých jazykových koutků se značný počet týkal vlastních jmen a jejich výkladu. Totéž platí i o mém vystoupení v pražském rozhlasu, kdy jsem jako Host do domu vzpomínal na svůj život severočeského vysokoškolského učitele s láskou k onomastice a pak písemně odpovídal na nezvykle početné dotazy posluchačů na problémy onomastické, jazykové i obecně lidské. Když nyní rekapituluji svůj život, shledávám, že své pracovní úsilí nemohl jsem zaměřit vhodnějším směrem. V pěstitelích onomastiky jsem našel ušlechtilé lidi, v onomastice samé jsem poznal nejkrásnější vědní disciplínu. A potkám-li některého z našich posluchačů, zjistím rozhovorem s ním, že i jejich obdiv k onomastice je upřímný.

Severočeské vysokoškolské výzkumy jako příspěvek k české antroponomastice

Miloslava Knappová

V letech 1988 - 2001 jsem měla tu čest být jednou z externích spolupracovnic katedry bohemistiky PF UJEP v Ústí nad Labem. Moje spolupráce spočívala především ve vedení diplomových prací z onomastiky. Po několik let jsem též vedla hojně navštěvované výběrové semináře z onomastiky, jejichž účastníci zpracovávali (ve svých seminárních pracích) aktuální regionální témata z oblasti antroponomastiky, chrématonomastiky a urbanonymie.

Při zadávání témat pro DP jsem se systematicky soustředovala na výzkumy zaměřené na současný stav české, především severočeské antroponymie fungující ve sféře oficiální i neoficiální, tj. spadající do speciální disciplíny zvané socionomastika. Z této oblasti bylo úspěšně obhájeno 34 diplomových prací. Třináct z nich se zabývalo příjmeními, 21 rodnými (křestními) jmény a v jejich rámci též přezdívkami. V čem lze spatřit přínos těchto DP? Dovolte mi, abych Vás s některými zajímavými výsledky, které DP přinesly, seznámila.

Práce zabývající se **rodnými (křestními) jmény** měly rámcově obdobný metodický postup. Materiálově vycházely z anketního průzkumu realizovaného mezi žáky základních a středních škol prostřednictvím dotazníků, přičemž jedna DP zpracovávala materiál získaný od 300 - 600 respondentů. V dotaznících žáci mj. uváděli, čím byla motivována volba jejich jména a jak jsou s ním spokojeni. Dále informovali, jak jsou oslovováni a jaké domácí podoby jsou k tomu účelu využívány, jak jsou jednotlivé formy, resp. sufíxy jimi pocítovány z hlediska emocionálního zabarvení (meliorativní - neutrální - pejorativní), jaké mají přezdívky a čím byl motivován jejich vznik.

Výzkumy byly realizovány na Labskoústecku, Novoborsku, Českolipsku, Děčínsku a Chabařovicku, dále též na Rakovnicku a Ostrovsku. Šlo tedy o lokality ze severních a dále západních Čech. Získaný materiál byl všestranně analyzován a syntetické závěry byly porovnávány s výsledky z celočeských průzkumů, které jsem realizovala a knižně publikovala na konci 80. let.

Výzkum motivace volby konkrétních jmen potvrdil, že i v severočeských lokalitách existují dlouhodobé a stabilní motivy výběru jmen, k nimž patří rodinné tradice, dále i dobová společenská obliba, vliv současného společenského, kulturního, sportovního aj. dění, zahraničních vzorů apod.

Zároveň se ukázalo, že pro **spokojenost s vlastním jménem** neexistují nějaké objektivní ukazatele. Někteří nositelé jmen volených podle rodinných tradic (po otci ap.) byli se jmény spokojeni, jiní by se chtěli jmenovat jinak. Naopak byli tací, kteří po tradičním rodovém jméně (např. *Antonín*, *František*) toužili. Chlapecké představy zahrnovaly i jména některých známých a oblíbených sportovců. Děvčata při posuzování svých jmen brala v úvahu spíše jejich délku, všeobecnou popularitu či cizost: *Adéla* by se chtěla jmenovat *Petra* (podle ní méně nápadně), *Petra* zase toužila po jménu *Agáta*. Tužby zahrnovaly i jména neobvyklá, slovanskou *Hvězdoslavou* počínaje a anglickou *Cheryl* konče.

Výzkum **frekvence** volených jmen, která byla srovnávána nejen s celočeskou frekvencí z 80. let, ale někdy též se statistikou jmen zapsaných (v době přípravy DP) novorozencům ukázal, že severočeský stabilizovaný repertoár volených jmen byl téměř shodný s celočeským. Jen zvolna se v něm obměňoval žebříček nejoblíbenějších jmen. Zároveň se prokázaly i jisté vývojové tendence prezentující generační obměny repertoáru volených jmen (respondenti - rodiče - prarodiče), nikoli však výrazné pronikání nových cizích jmen mezi jména nejfrekventovanější. Ve výsledcích se obvykle potvrdilo, že čím menší obec, tím větší specifika oblíbenosti jmen se v ní projeví.

Slovotvorný rozbor hypokoristik (zdrobnělin a dalších domácích podob) objevil několik zajímavých aspektů. Patří k nim jistý růst počtu přípon sloužících k odvozování hypokoristik, přejímaných i z jiných slovotvorných okruhů (*Jiří - Jiřicha, Veronika - Verčus, Anežka - Anešárna*), dále větší uplatňování mužských přípon při vytváření ženských hypokoristik, zvláště od těch jmen, která nemají mužské protějšky (*Marketík, Magdalouš*). Hodnocení přípon na ose meliorativní - neutrální - pejorativní se ukázalo být jako velice subjektivní a často rodinně podmíněné (např. tvary *Oldas, Lindák* se překvapivě pociťovaly jako neutrální, *Mirek, Dáša* též jako pejorativní). Vývojové tendence směřují k neutralizaci emocionálních příznaků.

Některé výzkumy se zabývaly též **dalšími způsoby oslovování**. Ukázaly, že bohužel dochází k zhrubění vztahů v rodině. Rodiče např. volají na své dítě "debile, pitomče, krávo" apod., tj. užívají apelativa z říše živočišné, nadávky a dokonce různé vulgarismy. Tyto jevy se objevily zejména v určitých společenských vrstvách a doložily tak sociální příznakovost: větší vulgarita se objevila v rodinách žáků učilišť než v rodinách studentů gymnázia.

Zvláštní pozornost byla v DP také věnována **vlivu náboženství na volbu jmen**, a to v několika pracích zkoumajících tuto problematiku v 2. polovině 20. stol. ve čtyřech časových průřezích, jimiž byly roky 1947 (poslední rok náboženské svobody), 1971 (doba tzv. normalizace), 1990 ("porevoluční") a 1992 (rok jisté stabilizace poměrů). Předmětem analýzy se staly zápisy novorozenců na Žatecku, Litoměřicku a také na Turnovsku a v Hradci Králové. Dokladem vlivu náboženství byl zápis dítěte jak v matrice civilní, tak i církevní (římskokatolické, československé husitské, československé evangelické a jednotě bratrské). Ukázalo se, že obnovení náboženské svobody nemělo na volbu jmen a podnětí zájmu o křest dítěte a zápis jeho jména do církevní matriky významný vliv. Je to podle diplomantů důsledek skutečnosti, že současná rodičovská generace neprošla náboženskou výchovou (na Moravě a ve Slezsku by ovšem podobný výzkum mohl dopadnout odlišně).

Analýza přezdívek začleněná do některých DP o rodných jménech přinesla rovněž zajímavé výsledky. Potvrdila stále prostupnější hranici mezi hypokoristiky a přezdívkami (*Mišpule* k *Michaela*, *Žoly* k *Zuzana* ap.) a tradiční vznik přezdívek z příjmení (*Krátký - Krátas, Procházková - Prochajda*), podle vlastností tělesných (*Čára, Pinda*), duševních a povahových (*Einstein, Soptík* - často se vzteká), podle vzhledu (*Ušoun, Veverka* - podle zubů), podle zálib (*Chemik, Delfín* - ráda plave). Poukázala na různé sémantické asociace uplatňující se při vytváření přezdívek ze jmen i příjmení (*Květa - Karfiol, Dominik - Domeček, Halířová - Koruna, Syslová - Bobr*). Jako běžný motiv vzniku přezdívek se v DP objevilo i rýmování (*Vanda - Švanda, Jitule - Vrtule, Irena - Siréna*) a užití cizojazyčných obměn (*Michal - Mike, Anna - Nancy*).

Při vytváření přezdivek se uplatňují stále **nové motivy** dané **současnou** situací, zálibami (fotbalista *Romário*), obdivem k určitým osobnostem (brankář *Dominátor*), podněty z filmu či televize (*Keliška, Pokahontas, Mejkpís*), vztahem k opačnému pohlaví ap. (chlapec přezdívan *Tereza* podle dívky, s níž chodí), nějakou aktuální událostí (*Fialka* podle názvu básně, kterou přednášela, *Táta* hlídá mladší sourozence). Souhrnně se potvrdilo, že vytváření přezdivek je i v severních Čechách živým způsobem doplňování repertoáru neoficiálních způsobů pojmenovávání.

Zajímavé výsledky přinesl i všestranný jazykový, regionálně zaměřený **výzkum současných příjmení**, beroucí v úvahu též mimojazykové, sociologické skutečnosti a demografické faktory, jakými jsou národnostní složení obyvatelstva a jeho proměny v souvislosti s historickými událostmi. Zkoumanými lokalitami se v třinácti DP staly Labskoústecko, Liberecko, Jablonecko, Karlovarsko, Teplicko, Lounsko, Děčínsko, Litvínovsko, Českolipsko a Mostecko, dále středočeské Benešovsko a východočeské Pardubicko. V jednotlivých pracích vycházejících na konci 80. let ze stávajících telefonních seznamů bylo zpracovááno na 3000 - 7000 různých příjmení.

DP zachovávaly v rámci srovnatelnosti stejný základní metodický postup. Zabývaly se **motivačními okruhy** vzniku příjmení, které doložily jiné zastoupení u příjmení českých na rozdíl od (tam se vyskytujících) německých. Dále podrobně analyzovaly **slovotvornou utvářenost** doložených příjmení a jejich pravopis, přičemž přinesly nové doklady o variantnosti **pravopisných podob** příjmení a o vývojových postupech, resp. různých stupních počešťování německých příjmení.

Zvláštní pozornost byla věnována **frekvenci příjmení** v dané lokalitě ve srovnání s frekvencí v jiných městech, dále s výskytem celočeským a se situací v 30. letech. Potvrdilo se, že čím menší zkoumaná lokalita, tím větší specifika se objevují jak ve frekvenci příjmení, tak i v dalších zkoumaných aspektech. V pohraničních (bývalých sudetských) regionech prokázal sociolingvistický průzkum významné změny celého systému příjmení v souvislosti s výměnou obyvatelstva po r. 1945. Došlo tedy k výraznému poklesu relativní četnosti příjmení německých či německého původu. (Potvrzuje to i výtah z práce Karla Vačka, který byl pod názvem Příjmení německého původu na Labskoústecku publikován v Onomastickém zpravodaji ČSAV 31, 1990.) V současné době se ze zkoumaných regionů vyskytují německá příjmení nejhojněji na Liberecku.

Závěrem je možno shrnout, že antroponomastické výzkumy realizované na PF UJEP významně přispěly nejen k vytvoření hodnotného přehledu o synchronní severočeské antroponymii, ale i k doplnění všestranného obrazu o celkovém stavu současné české antroponymie na konci 2. tisíciletí, užívané ve sféře oficiální i neoficiální. - Dodávám, že většinu diplomantů antroponomastické práce analyzující obsáhlé materiálové korpusy zaujaly. Zpracovávali je zodpovědně, s chutí, ba i s nadšením. Jejich vedení mne těšilo a ráda jsem se mu věnovala.

Hallerova teorie jazykové správnosti

Milan Jelínek

Vymezení obecného tématu konference, kterou pořádá Katedra bohemistiky Pedagogické fakulty Univerzity J. Ev. Purkyně v Ústí n. L., dalo mi podnět k tomu, abych se znovu zamyslel nad teorií a praxí jazykové kultury u Jiřího Hallera. Jak je známo, tento velmi vzdělaný a pilný jazykovědec vyložil svá stanoviska k otázkám české jazykové kultury v rozsáhlé stati nazvané *Problém jazykové správnosti*, kterou otiskl ve dvou pokračováních ve Výroční zprávě Českého státního reformního reálného gymnázia v Ústí n. L. za léta 1929/30 a 1930/31. Nemohu se však omezit na hodnocení Hallerových názorů vyslovených v této studii, protože Haller v úvahách o jazykové správnosti a o jazykových chybách pokračoval i v následujících desíletích, leccos ze svých původních postojů ke spisovné češtině korigoval a hlavně ve svých více než třiceti větších člancích a v desítkách drobnějších poznámek poskytl možnost srovnávat svá teoretická stanoviska se svými konkrétními zásahy do spisovné normy (o dějinách českého purismu viz zvl. M. Weingart 1934 a M. Jelínek 2000). Mohlo by se ovšem namítnout, že dost podrobnou kritiku Hallerových názorů na spisovnou češtinu v celku i v mnoha jednotlivostech uveřejnili už v r. 1932 členové Pražského lingvistického kroužku ve sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura*, a to zvláště B. Havránek a R. Jakobson. Nebudu tyto kritické soudy opakovat, ale pokusím se ukázat na to, že si Haller přece jen nezasluhoval tak příkré odmítnutí. Uvidíme, že jeho obecné teze o jazykové správnosti z Ústí n. L. obsahovaly i myšlenky, které byly blízké postojům pražské školy k české jazykové kultuře. Chtěl bych také poukázat na to, že se sám Haller, když se stal odpovědným redaktorem *Naší řeči* v r. 1930, rozcházel se svou teorií spisovného jazyka a jeho správnosti a že při posuzování konkrétních spisovných jazykových prostředků zabředával do jazykového purismu mnohem hlouběji než v soudech teoretických.

Soudím tedy, že nastal čas, kdy je třeba vedle záporných soudů, kterými byl Haller stíhán v době diskuse o jazykové kultuře v r. 1932 a později, zmínit se také o jeho kladných myšlenkách a především o jeho vůli pojímat otázky jazykové správnosti velkoryseji, než jak se to jeví v jeho člancích v *Naší řeči*, *Naší úřední češtině* a jiných časopisech, které občas uveřejňovaly příspěvky věnované české jazykové kultuře. Ještě jednu věc bych chtěl zdůraznit, zaměřuji-li svůj referát na částečnou rehabilitaci J. Hallera. Potom, co J. Zubatý a V. Ertl jako odpovědní redaktoři *Naší řeči* postupně zmírňovali puristické tendence, které byly dány v jistém smyslu do vínku časopisu založeného r. 1916, byla část české veřejnosti podrážděna novou vlnou purismu, která se zvedla v *Naší řeči* po nastoupení J. Hallera do funkce odpovědného redaktora v r. 1930. Přispěly k tomu mimo jiné jazykově kritické články, které vytýkaly v puristickém duchu jazykové chyby některým čelným představitelům české kultury. Mám na mysli např. nelítostnou kritiku románu V. Nezvala *Kronika z konce tisíciletí* od J. Hallera (NŘ 14, 1930, s. 153n); hnidopišské posuzování domnělých i skutečných jazykových chyb v *Pamětech* J. S. Gutha-Jarkovského od téhož autora (t.s. 57n.); domnělé důkazy „jazykové povrchnosti“ B. Mathesia v překladu Remarqueova románu *Na západní frontě klid* od Fr. Oberpfalcera (t.s. 14n.); dlouhý seznam chyb proti „duchu jazyka“, kterých se dopustil O. Fischer v knize esejí *Duše a slovo*, od J. Hallera (NŘ 15, 1931, s. 44n.); pranýřování jazykových chyb v románě V. Kršky *Klaris a šedesát věrných* od J. Bečky (NŘ 16, 1932, s. 277n.) atd.

Diskusní večery Pražského lingvistického kroužku nabyly za této situace na polemické ostroty a kritici J. Hallera, který byl považován za viníka zostřené puristické orientace Naší řeči, často nevybírali slova k jeho odsouzení. Např. v *Předmluvě* ke sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura* B. Havránek a M. Weingart o Hallerovi prohlásili: „...tento filolog, zavírající obě oči před teoretickým kvasem a uvažováním a nemilující současnou kulturu, své nedostatky nahrazoval siláckými slovy a leckterou hluchou frází“ (s. 11). R. Jakobson o Hallerovi prohlásil, „že je beze vší pochyby nejpřímočařejším a nejradiálnějším brusičem... Naší řeči“, který „se snaží co nejdříve aplikovat tyto zásady v praxi“ (s. 87). A J. Mukařovský, který podrobil analýze několik Hallerových kritik jazykové a stylistické stránky uměleckých textů, došel k závěru, „že směr jazykové kritiky básnického díla, který byl v posledních ročnících Naší řeči vyhocen v paradox, je v rozporu se stavem současné vědy a zakládá se na nepochopení podstaty básnictví a funkce básnického jazyka“ (s. 156).

Hodnocení jazykově kodifikační a zejména jazykově kritické činnosti J. Hallera dopadlo pro něho velmi nepříznivě už v r. 1932 a po diskusi o purismu v tomto roce se velká většina jazykovědců a také značná část inteligence připojila k odmítání purismu jako principu jazykové kultury. Poznamenejme, že M. Weingart ve svém pokusu o periodizaci českého purismu (1934) přiřadil purismus Naší řeči v období, kdy se jejího řízení ujal J. Haller, k vývojové fázi brusičství pogebauerovského. Její počátek ztotožnil se založením Naší řeči a za její nejdůležitější činitele považoval J. Zubatého a V. Ertla. Oba se zasloužili o odvolání řady puristických pověr, ale ani oni nezůstali prosti některých předsudků minulosti (viz M. Jelínek 1999, 2001).

Zubatý např. odsoudil jako germanismus sloveso *platit za koho* (srov. für jemanden gelten), stavěl se proti odvozeninám typu *bezodůvodný, bezúčelný* (grundlos, zwecklos), odmítal kompozita jako *kovodělník* (Metallarbeiter), za „hnusné novinářské slovo“ označil sloveso *obhospodařovat* (bewirtschaften) atd. Zhruba totéž platí o Ertlovi, ale rejstřík odmítaných výrazových prostředků je u něho ještě rozsáhlejší. V člancích, které uveřejňoval hlavně v Naší řeči, vytýkal nečeskou povahu slovesu *docílit* (erzielen) a verbonominálnímu spojení *doznat změn* (Änderungen erfahren); jako nevhodné „duté kancelářské formulky“ označoval výrazy nabývající předložkové povahy *na základě čeho* (aufgrund des), *v důsledku čeho* (infolge des), *v ohledu* nebo *ohledně čeho* (in Hinsicht auf, hinsichtlich des), *za účelem čeho* (zum Zwecke des, zwecks des); pronásledoval kompozita jako *jednoduše* (einfach), *libovůle* (Willkür), *ohleduplný* (rücksichtsvoll), *věrohodný* (glaubwürdig). Jako germanismy odsoudil některé frazémy: *hrát roli* (Rolle spielen), *otevřené slovo* (offenes Wort), *v první řadě* (in erster Reihe) aj.

Přes puristická rezidua, která jsou v jazykově kodifikačních a jazykově kritických pracích Zubatého a Ertla nesporná, není možné řadit oba tyto jazykovědce do jednoho období purismu spolu s Hallerem. Publikováním stati *Problém jazykové správnosti v l. 1930-1931* se sice Haller přihlásil k dědictví Zubatého a Ertla, ale zároveň se v tomto textu projevovaly některé zásady puristického fundamentalismu, které charakterizovaly poslední třetinu 19. století. A tak už Hallerovy teoretické projevy o jazykové kultuře naznačovaly, že autor kolísá mezi modernějším pojetím spisovného jazyka, jak ho představovali Zubatý a Ertl, a konzervativním pojetím puristickým, na jakém se zakládal matiční Brus jazyka českého (zejména jeho 3. vyd. v r. 1894) a puristické příručky a články Fr. Bačkovského a Fr. Bartoše.

Zvláště pak Hallerova jazykově kritická činnost v Naší řeči od r. 1930 zastavila pozitivní proces vyvracení puristických pověr z poslední třetiny 19. stol. a značně ztížila šíření nových, nepuristických principů jazykové kultury, které se opíraly zvláště o názory Ertlovy.

Je tedy třeba za období Zubatého a Ertla zařadit období Hallerovo jako samostatné období českého purismu. Netrvalo sice dlouho, protože purismus jako směr jazykové kultury byl teoreticky poražen už v prvních měsících roku 1932, ale v jazykové kritické praxi se s puristicky motivovanými projevy setkáváme po celá třicátá léta a dokonce pokusy o obnovení fundamentálního purismu zaznamenáváme ještě v prvních letech po druhé světové válce (mám na mysli příručky jazykové správnosti od A. Opravila 1945 a V. Müllera 1946).

Jaké principy doporučil Haller při rozhodování o tom, zdali daný prostředek přijmeme do spisovné normy, či ho z ní vyřadíme jako jazykovou chybu? Jak jsme už uvedli, Haller vyložil své názory v poměrné úplnosti ve stati Problém jazykové správnosti. Jeho poměrnou umírněnost v uplatňování teoretických principů lze připsat zejména vlivům Ertlovým (zvl. 1929) a ovšemže i nové situaci v české lingvistice, jaká nastala po založení Pražského lingvistického kroužku v r. 1926.

Proberme nyní Hallerovy principy jazykové správnosti. Na prvním místě je uveden „Lprincip kontinuity“ spisovného jazyka, který se částečně kryje s puristickým principem historického zdůvodňování správnosti výrazových prostředků. Haller však výslovně uvádí, že dnešní jazyk není možné měřit stavem jazyka v dobách minulých, neboť rozvoj lidského myšlení si vynucuje obohacování jazyka novými prostředky. Podle Hallera nejsou změny v jazyce ničím jiným než „pозvolným rozšiřováním a zobecňováním chyb“. Škoda, že Haller neuplatňoval tuto tezi později při posuzování nových gramatických a lexikálních jevů a zvláště ji nebral v úvahu v kritikách jazyka literárních a jiných děl. Od r. 1932 se pak mohl opřít o důmyslnou teorii „pružné stability“ spisovného jazyka, kterou postavil proti principu historického zdůvodňování jazykových jevů V. Mathesius. O tom, že se Haller nedovedl odpoutat od historického nazírání na soudobý jazyk, svědčí jeho výzva k obezřetnosti při posuzování těch výrazových prostředků, které nejsou doloženy před dobou obrozenskou.

Zcela v duchu purismu Haller tvrdil, že „lidová řeč je po stránce jazykové čistoty a svéráznosti mnohem zachovalejší než jazyk knižní“, zejména že "je méně vydána cizím vlivům“. Z toho vyvozoval závěr, že by se čistota spisovného jazyka měla zjišťovat srovnáváním prostředků spisovných a lidových. K tomu musíme dodat, že takové srovnávání při různých funkcích spisovného jazyka a lidových nářečí nemůže dát pozitivní výsledky. Už sám termín „lidová řeč“ je nejasný a tvrzení o její větší zachovalosti proti jazyku spisovnému je neprokazatelné. Ostatně pojem „zachovalosti jazyka“ ve smyslu jeho „čistoty a svéráznosti“ nemůže být kritériem pro hodnocení spisovného jazyka: o kvalitě zde rozhodují výrazové schopnosti jazyka, diferencované podle komunikačních funkcí. Nemůže-li si spisovný jazyk zajistit potřebné výrazové schopnosti z vlastních zdrojů, neměla by mu jazyková teorie bránit získávat je ze zdrojů cizích. Třebaže Haller podléhal romantickým představám o neporušenosti lidových nářečí, přece jen si uvědomoval rozdílnost funkcí mezi nářečím a spisovným jazykem, a proto uznával, že nářečí nemohou být vzorem pro spisovný jazyk.

Jak jsme už poznamenali, Haller zaujal kompromisní postoj k puristickému principu historičnosti při posuzování jazykových jevů. Třebaže nedospěl k tomu, aby za základní kritérium označil synchronní kultivovaný úzus, značně se k tomuto stanovisku přiblížil, když se vyslovil příznivě o Ertlově teorii „dobrého autora“. Upozornil dokonce na to, že se podobné postoje ke spisovnému jazyku vyskytly v české jazykovědě už dříve, a to u V. Mathesia (1911-1912) a B. Trnky (1927).

Puristická orientace však Hallera podnítila k tomu, že varoval před nespolehlivostí nového kritéria. Na českých spisovatelích se totiž podle Hallera projevují „dlouhá léta národního útisku“, a proto jejich díla nezůstala bez „přítěže cizoty“. Vidíme, že zde Haller podlehl onomu „syndromu národního údělu“, kterému se nedávno vysmál Zd. Starý (1995). Jako odstrašující příklad vlašného postoje k cizím prvkům v jazyce uvedl Haller V. Hála; ten se zapsal do dějin české jazykové kultury právě svým odporem proti purismu (1874). I „dobří autoři“ se však podle Hallera dopouštějí jazykových chyb, které činí z kritéria „dobrého autora“ nakonec pouhou fikci.

Haller pak uvedl několik příkladů na germanismy, které zjistil u většího počtu „dobrých autorů“. Za prohřešek proti správné češtině považoval např. adjektiva tvořená z předložkového pádu bez čeho, jako *bezúčelný* (erfolglos). Je sice možné, že němčina podnítila jejich vznik v češtině, ale způsob jejich tvoření není v rozporu s českými slovtvornými zákonitostmi a o jejich potřebě nelze pochybovat. Podobně Haller odmítl už běžně rozšířené sloveso *vyvolat* (hervorrufen) v přeneseném významu, jako např. *vyvolat hádku*, ačkoli podobný metaforický posun neodporuje sémantickým tendencím české slovní zásoby. O pokleslém jazykovém citu u několika spisovatelů svědčí podle Hallera adj. *předpojatý* (voreingenommen), jenže v daném případě nejde asi o germanismus, nýbrž o lexikální prvek společné evropské slovní zásoby (srov. franc. *préconçu*). Atd.

Haller si vypsals germanismy i z textů autorů, kteří platili v jeho době za dobré znalce spisovné češtiny. Např. u J. Holečka zjistil adj. *neochvějný* s přeneseným významem shodným s něm. *unerschütterlich*; takový posun významu je však doložen už v klasické latině (*inconcussus*) a podobným výrazovým prostředkem disponuje i francouzština (*inébranlable*). Podle Hallera se Al. Jirásek provinil užitím adj. *přehnaný* (*übertrieben*), ale tento germanismus se v češtině už rozšířil i do běžně mluveného jazyka. J. Herben pak porušil, jak dovedl Haller, čistotu češtiny užitím kompozita *úzkoprký* (*engbrüstig*). K tomu lze dodat, že toto slovo sice vzniklo podle modelu německého, jenže němčina dostala k vytvoření nového slova podnět asi z francouzštiny (v ní se podobná vlastnost označuje spojením „*étroitesse d'esprit*“). Z těchto dokladů, které ovšem představují jen zlomek toho, co Haller považoval za porušování „čistoty“ češtiny, zřetelně vyplývá, že se ke kritériu „dobrého autora“ hlásil jen teoreticky a že nad ně kladl kritérium historické čistoty.

Jako další možný princip Haller uvedl „princip estetický“, ale ten odmítl. Podle Hallera tomuto principu podléhali starší puristé, např. Fr. Bílý a J. Král. Haller ovšem soudil, že estetické hodnocení výrazových prostředků přece jen nelze úplně zatracovat, prý mu přísluší jakási funkce doporučující. Podle J. Mukařovského, jednoho z účastníků protipuristické diskuse z r. 1932, „je prvek estetického hodnocení obsažen v samé podstatě purismu“ a četné doklady o tom poskytují právě jazykově kritické

články Hallerovy. Jako důkaz Mukařovský uvádí Hallerův soud o Nezvalově jazyce z Naší řeči: „Autor nedovede rozlišovat výrazy dobré a jadrné od plev nanesených do spisovného jazyka rozličnými jeho kaziteli; nedovede rozeznávat živý a přirozený úzus od prázdných a papírových strojeností...“ (14, s. 157).

Haller se negativně postavil i k tomu, že by mezi kritérii jazykové správnosti měl být „princip logický“. Správně poukázal na to, že mezi logikou a jazykem je jen volný vztah a že v žádném případě nejde o totožnost jevů logických a jazykových. K tomu můžeme dodat, že i mnohé nelogičnosti plní dobře svou komunikační funkci. Nelogické soudy mohou být vyjádřeny správným jazykem, dokonce lze vyslovit požadavek, že jazyk musí mít k dispozici dostatek výrazových prostředků, aby úmyslné nelogičnosti mohl vyjadřovat. Mezi příklady na nelogičnosti však Haller uvedl výpověď *žena se zmužila*; s tím bychom mohli souhlasit jen v tom případě, že bychom metafoře nebo využívání symbolů upřeli logičnost.

Výtku nelogičnosti bychom snad mohli připustit u výpovědi *kde račte bydlet*, v níž je indikativ ráčíte nahrazen imperativem. Jenže kompetence logiky končí ve chvíli, kdy se takový nelogický posun významu gramatické kategorie stane běžným výrazovým prostředkem, nebo abychom to vyjádřili terminologií strukturalistickou, kdy se zautomatizuje. Pak můžeme jen konstatovat, že imperativní forma *račte* plní v příslušné etiketní formuli funkci indikativu. Haller se přes odmítání „logického principu“ dopouštěl často směšování logických a gramatických, popř. lexikologických kategorií. Několik takových prohrěšků analyzoval ve své antipuristické stati B. Havránek (1932).

Za důležité kritérium jazykové správnosti považoval Haller „významovou přesnost“. Argumentoval takto: „Nemůže být správné v jazyce, co je nejasné nebo nesrozumitelné, neboť by to odporovalo smyslu a účelu jeho existence.“ Autorovi dáme zajisté za pravdu, že jazykový systém může fungovat jako dokonalý nástroj komunikace, je-li význam jednotlivých výrazových prostředků přesně vymezen a je-li určeno jejich místo v jazykovém systému. Proto se lingvisté ujímají kodifikace těchto prostředků. U živých jazyků jsou však kodifikační akce omezeny celonárodním jazykovým územ; kodifikace nebo kultivace spisovného jazyka, která vnucuje národnímu kolektivu prostředky nějaké menšiny nebo dokonce prostředky umělé, spisovné normě neprospívá, ba naopak ji zbavuje potřebné stability. Tyto zásady Haller do svých úvah nezahrnul, a proto se ve své jazykově kodifikační a jazykově kritické činnosti dopustil četných chyb. Mimo jiné kvůli jazykové "čistotě" vyřazoval ze spisovného jazyka výrazové prostředky, které v kultivovaném úzu už nabyly „významové přesnosti“, a nahrazoval je prostředky významově jen přibližnými, často neustálenými a stylově odlišnými.

Jako příklad významové nepřesnosti uvedl Haller idiom *to nepřichází v úvahu*. Pro Čecha je prý nezřetelný, protože je „bez opory v domácím způsobu myšlení“; naopak idiom *es kommt nicht in Betracht*, který prý posloužil jako vzor pro idiom český, vyhovuje v němčině požadavku zřetelnosti. Autor by sotva mohl své tvrzení dokázat, zřejmě je to tvrzení účelové, aby mohl domnělý germanismus, který je ve skutečnosti evropeismem (srov. franc. *entrer en considération*), z češtiny vykázat. Připojme ještě poznámku, že Haller ztotožňuje princip „významové přesnosti“ s principem „určitosti významu“. Není třeba dokazovat, že slova *přesnost* a *určitost*

označují pojmy různé a že jazyk může mít zcela přesné prostředky k označování neurčitosti.

Jak je známo, puristé často odmítali *jazykové prostředky podezřelé z cizího původu* tvrzením, že *jsou zbytečné*. Haller si tuto otázku položil v rovině obecné: do jaké míry je třeba při řešení jazykové správnosti přihlížet k jejich potřebnosti, či zbytečnosti. Budiž autorovi připsáno k dobru, že si uvědomoval ošidnost tohoto kritéria a že při jeho uplatňování nabádal k opatrnosti. I tak však zůstával v zajetí puristických názorů: nehledě na uzuálnost výrazového prostředku radil obětovat ho, jestliže ho mohou nahradit nezávadné prostředky synonymní. Při tom svěřoval odpovědnou úlohu jazykovědci, který by měl o nadbytečnosti, nebo naopak o potřebnosti prostředku rozhodnout. Ke kritériu zbytečnosti musíme poznamenat, že je to kritérium zcela pochybené. Zprvce, synonymní prostředky se zpravidla svým významem, konotacemi, kolokací, stylovým zabarvením aj. úplně nekryjí; zadruhé, prokazují neocenitelnou službu při stavbě textu, neboť umožňují při opakování pojmů a vztahů jejich výrazovou disimilaci; zatřetí, jsou-li už ustálenou součástí úzu, jejich vymycování oslabuje stabilitu spisovné normy (podrobněji o tom viz u M. Jelínka 1997).

Je třeba uznat, že Haller doporučil umírněnost při uplatňování kritéria výrazové zbytečnosti. Pozoruhodný je příklad, který uvedl na dotvrzení své teze, podle níž i jazykové prostředky vzniklé pod cizím vlivem mohou zaplňovat výrazové mezery, tj. mohou se stát potřebnými. Adj. *nápadný* změnilo svůj význam zřejmě vlivem něm. *auffällig* nebo *auffallend* 'budící pozornost'; je třeba mu přiznat spisovnou povahu, protože umožňuje jednoslovné pojmenování dané vlastnosti. Naproti tomu Haller radil vyřadit ze spisovného jazyka složeniny typu *velkonákupna*, které jsou prý zbytečné vedle slovních spojení typu *velká nákupna*. Ukázalo se, že tento typ složenin je v jazyce potřebný, protože se odlišil svým významem od slovních spojení. Právě na tomto příkladě lze dokumentovat, jak problematický může být zásah lingvistů do spisovné normy.

Výčet kritérií jazykové správnosti ukončil Haller úvahou, do jaké míry může o správnosti toho nebo onoho jazykového prostředku rozhodovat *jazykový cit*. Haller ho definoval jako „nabytou schopnost posuzovat jazyk“ a upozornil na rozdíl mezi spontánním jazykovým citem pro nářečí u prostého lidu a postupně nabytým jazykovým citem pro spisovný jazyk u intelligence. Na rozdíl od prostých lidí je intelektuál často ve styku s cizími jazyky a podléhá cizím vzorům. Odolává jim jedině tehdy, nabude-li „jazykových zkušeností“, které mu zabrání přejímat cizí prvky. Jedině tyto zkušenosti ho postupně vybaví citem pro spisovný jazyk.

Máme-li celkově zhodnotit Hallerovy myšlenky ve stati *Problém jazykové správnosti*, musíme konstatovat, že jeho názory zůstaly ovlivněny purismem poslední třetiny 19. stol., ale byly zmírněny přijetím některých antipuristických soudů Gebauera, Zubatého a Ertla. Přes zmírněná kritéria si Haller uchovával svůj nepříznivý postoj k jazykovým prostředkům přejatým a ve většině případů radil k jejich vymycování. Zatímco v teorii jazykové kultury v lecčems ustoupil od fundamentálního purismu minulosti, v praktické činnosti jazykově kritické převzal ze značné části repertoár brusů z poslední třetiny 19. stol. a k jejich zákazům připojil řadu dalších návrhů na vymycování výrazových prostředků vzniklých cizím vlivem nebo podezřelých z cizího

původu. Po antipuristické diskusi v r. 1932 sice dále zmírnil svá stanoviska, ale *základní puristické krédo si zachoval* (lze to doložit např. jeho polemickou statí *Spisovná čeština a jazyková kultura* z r. 1933, monografickou studií *Spisovný jazyk český* z r. 1937, *Rukověti mateřského jazyka I* z r. 1940). Česká lingvistika však po r. 1932 zásadně odmítala puristické zásahy do spisovného jazyka a kodifikaci češtiny i její jazykovou kulturu budovala na principech Pražského lingvistického kroužku.

Odborná literatura:

Brus jazyka českého, jež sestavila komise širším sborem Matice české zřízená. 3. vyd. Praha 1894.

Spisovná čeština a jazyková kultura. Usp. J. Havránek, B. Weingart, M. Melantrich, Praha 1932. (= Spis. češ.)

Bačkovský, Frant. 1894: Oprávce poklésků mluvnických v jazyce českém neboli Brus jazyka českého. 4. vyd. Praha.

Bartoš, Frant. 1891: Rukověť správné češtiny. Telč.

Bartoš, Frant. 1901: Nová rukověť spisovné češtiny. Telč.

Ertl, Václav 1929: O germanismech, Dobrý autor. In: Časové úvahy o naší mateřtině. Praha s. 25-41, 42-58.

Hálek, Vítězslav 1874: Ten náš "vybroušený" český jazyk. Národní listy 29. a 30. 4. 1874.

Haller, Jiří 1930-1931: Problém jazykové správnosti. In: Výroční zpráva Českého státního reformního reálného gymnázia v Ústí n. L 1929/30 a 1930/31, s. 3-17, 5-25.

Haller, Jiří 1933: Spisovná čeština a jazyková kultura. Naše řeč 17, s. 11-20, 77-87, 105-112, 138-147.

Haller, Jiří 1937: Spisovný jazyk český. In: Slovanské spisovné jazyky v době přítomné. Praha, s. 11-59.

Haller, Jiří 1940: Rukověť mateřského jazyka I, A-K. Praha.

Havránek, Bohuslav 1932: Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: Spis. češ. Praha, s. 32-84.

Jakobson, Roman 1932: O dnešním brusičství českém. In: Spis. češ., s. 85-122.

Jelínek, Milan 1997: O novodobém českém jazykovém purismu a jeho ztroskotání. In: Sociolinguistica Slovaca 3, 153-163.

Jelínek, Milan 1999: Josef Zubatý jako kritik českého jazykového purismu. In: Festschrift für Klaus Trost zum 65. Geburtstag. Nakl. O. Sagner, Mnichov, s. 101-108.

Jelínek, Milan 200: Der Purismus in der Entwicklung der tschechischen Schriftsprache im 19. und 20. Jahrhundert. In: Deutsch-tschechische Sprachbeziehungen. Roderer-Verlag, Řezno, s. 9-63.

Jelínek, Milan 2001: Václav Ertl jako kritik jazykového purismu. In: Sborník prací Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity D1, s. 86-94.

Mathesius, Vilém 1911-1912: O jazykové správnosti - několik časových poznámek. Přehled 10, č. 32, s. 543-545.

Mathesius, Vilém 1932: O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: Spis. češ., s. 14-31.

Mukařovský, Jan 1932: Jazyk spisovný a jazyk básnický. In: Spis. češ., s. 123-156.

Müller, Václav 1946: Rukověť správné češtiny. Příbram.

Opravil, Ant. 1945: Nikoli ..., nýbrž ... Kopa hříchů proti dobré mateřtině. Praha.

Starý, Zdeněk 1995: *Ve jménu funkce a intervence*. Univerzita Karlova, Praha.
Trnka, Bohumil 1927: O jazykové správnosti. *Časopis pro moderní filologii* 13, s. 193-199.
Weingart, Miloš 1934: O zásadách jazykového brusičství. In: *Český jazyk v přítomnosti*. Praha, s. 22-36.
Zubatý, Josef 1920: O úpadku našeho knižního jazyk. *Naše řeč* 4, s. 1-9.

Jednočlenné věty ve vědecké a školské skladbě

Přemysl Hauser

Útvary označované jako věty jednočlenné představují sice nerozsáhlou, ale osobitou, výraznou a vnitřně členěnou skladební skupinu. V českých skladbách byly vždy jako zvláštní větné struktury uváděny. Jejich pojetí se postupem doby zpřesňovalo, dotvářelo i měnilo a rozsah typů takto chápaných se rozšiřoval. Úpravy a změny pojetí provázely i úpravy a proměny terminologické. Zdá se, že tento proces není uzavřen a že dále pokračuje. O zásadní linii vývoje hodnocení těchto útvarů v odborné skladbě i ve školské aplikaci chci pojednat v tomto příspěvku.

Název jednočlenná věta je spjat s pojetím věty v tradiční vztahové skladbě. Vychází z toho, že základním a nejrozšířenějším typem české věty je struktura zřetelně členitelná na dva základní větné členy, podmět a přísudek. Podle toho se věty označují jako věty dvojčlenné. Na okraji skladebního systému jsou věty, které mají pouze jeden základní větný člen, jsou tedy jednočlenné. K tomuto pojetí se dochází postupně od dvacátých let minulého století.

Nejstarší skladby, Bartošova a Gebauerova, zaznamenávají jako zvláštní typ věty jako *Prší, Je chladno* apod. a označují je podle toho, že v nich není vyjádřen podmět, názvem věty bezpodmětné. Jako osobitá skupina vět jsou pak takové věty připomínány ve všech skladbách. Měnilo se však jejich pojetí. V. Ertl upravil jejich označení a nazývá je „věty s podmětem neurčitým neboli bezpodměté“, F. Trávníček název doplnil: „věty tzv. bezpodměté neboli čistě přísudkové“. Později se ve skladbách tyto typy označovaly jako věty slovesné. Označení „bezpodmětné“ se pro ně znovu obnovuje v současných odborných skladbách.^{1/}

Ertlovo pojetí těchto zvláštních útvarů v jeho úpravě Gebauerovy Mluvnice české II bylo hlubší a rozsáhlejší. Jako první zahrnul do české skladby také výklad o skladebních útvarech, v kterých není zastoupeno sloveso v určitém tvaru. Uvádí je také poprvé s označením „věty jednočlenné“ v protikladu k názvu věty dvojčlenné, jak jsem prve uvedl. Z jeho vysvětlení názvu vyplývá, že se označení vztahuje i na věty slovesné. Shodné rozlišení všech vět na dvojčlenné a jednočlenné má i F. Trávníček.

S pojmem věta jednočlenná souvisí otázka, co je jejím základem. Z odkazu k dvojčlenným větám logicky vyplývá, že jím může být podmět nebo přísudek. U vět s určitým slovesným tvarem jako *Prší, Je chladno* nebylo pochyb: chápaly se – a někdy i označovaly – jako přísudkové. Obtížnější bylo chápání základu ve větách bez určitého slovesa. V útvarech vyjádřených substantivem v nominativě sváděla forma k tomu, aby se základ považoval za podmět. V. Ertl vysvětluje, že i základ těchto vět nutno „ze stanovisko psychologického“ považovat za přísudek. Stejně hodnotí tyto útvary z psychologického hlediska F. Trávníček, rovněž F. Kopečný a autoři *Skladby spisovné češtiny* J. Bauer a M. Grepl.

Odlíšný názor na základ jednočlenných vět zastává V. Šmilauer a autoři *České mluvnice* B. Havránek a A. Jedlička. Jejich pojetí je gramatické. Vychází z určení predikace jako větotvorného vztahu, který váže podmět a přísudek a který, jak nejvýrazněji formuloval V. Šmilauer, podmiňuje existenci těchto členů: Kde není podmět, nelze mluvit o přísudku a naopak. Nelze proto členy jednočlenných vět označovat jejich názvy. V jednočlenných větách je podle těchto autorů jednotný

základní větný člen, jednotná větná část. Takto se pojetí jednočlennosti vět a označení jejich základu tradovalo – hlavně vlivem České mluvnice – v učebnicích českého jazyka v nedávné minulosti a v některých i dnes.

Rozdílné hodnocení útvarů tzv. jednočlenných a užitá terminologie odlišuje v tomto období autory skladeb, kteří přihlížejí k vyjádření skutečnosti z hlediska psychologického, od těch, kteří vycházejí jen ze vztahů mluvnických.

Probrané vymezení jednočlenných vět a chápání jejich základu se vyvinulo ve skladbě vycházející z tradičního pojetí vztahového. Skladba budovaná na valenční teorii posuzuje tyto útvary jinak. Východiskem je odlišné chápání věty a větné struktury. Za větu se považují jen útvary s přísudkovým slovesem v určitém tvaru. Útvary neslovesné větami nejsou. Větné struktury pak vytváří valence slovesa. Podle počtu členů ve valenčním poli jsou pak struktury jednočlenné (*Prší*), dvojčlenné (*Slunce svítí*), trojčlenné (*Otec čte noviny*), čtyřčlenné (*Jan dal Milanovi tužku*), pětičlenné (*Radek nám o sobě pověděl všechno*).

Útvary tradičně označované jako věty jednočlenné slovesné se ve valenční skladbě třídí podle počtu a povahy členů valenčního pole, společně se však vymezují jako věty bezpodmětné a odlišují od vět s podmětem.

Neslovesné útvary se v tradiční skladbě označovaly – jak jsem uvedl – společně jako jednočlenné věty neslovesné a třídily se podle slova, které je jejich základem, na věty: substantivní, adjektivní, adverbialní, částicové, infinitivní, vokativní a citoslovesné. Ve valenční skladbě se rozlišují shodně, nepokládají se však za věty, ale jen za větné ekvivalenty.

Hodnocení jednotlivých útvarů však ve skladbách i se shodným základním pojetím nebývá shodné. Liší se v tom, zda považovat určité útvary za svébytné (věty nebo ekvivalenty), nebo jen za části (elipsy) vět s podmětem. Za věty nebo ekvivalenty se označují jen útvary se základovými substantivy v nominativě (*Škola.*), s adjektivy v nominativě singuláru v tvaru stř. rodu (*Pěkně. Skvělé!*), s adverbii hodnotícími (*Dobře.*), s částicemi přitakání a záporu (*Ano. Ne.*). Podoby jako: *Vodu! Dobrou noc! Ruce vzhůru! Proti všem* apod. se pokládají za elipsy. Jiné skladby je za věty nebo ekvivalenty považují s odůvodněním, že jde o ustálenou formu vzniklou konvencí.

Uvedl jsem, že ve valenčních skladbách se útvary bez slovesa označují názvem větné ekvivalenty. Termín není nový. V naší skladbě jej poprvé uvádí V. Ertl jako synonymum k českému názvu větné zástupky. Označuje jím samostatné citoslovce a samostatné vokativy, nikoli všechny neslovesné útvary, a své pojetí vysvětluje takto: „Výroky tohoto dvojího způsobu nepokládáme za věty, neboť vyjadřují sice myšlenku, ale nerozčleněnou.“ Pro útvary považované nejčastěji za elipsy, jako *Na shledanou!*, *Dobrou chuť!*, *Mamince.*, se někdy vyskytuje i označení „větné fragmenty“. Také tento termín není nový. F. Trávníček zaznamenal, že se názvů větné ekvivalenty a větné fragmenty užívalo pro označení všech útvarů bez slovesa (v jeho terminologii vět neslovesných). Sám tato označení odmítá. Podotýkám, že oba termíny byly převzaty z německých skladeb.

Naznačil jsem vývoj chápání tzv. jednočlenných vět a různost jejich výkladů, vyplývající ze složité povahy těchto útvarů. Ve školách se v minulosti tradovalo pojetí užívaných učebnic. Byly jimi právě i mluvnice a skladby V. Bartoše, J. Gebauera a V.

Ertla (úprava mluvnice Gebauerovy). V nedávné minulosti, kdy platily jednotné učebnice, to bylo podání shodné s Českou mluvnicí. Do současných učebnic proniká chápání útvarů podle nových skladeb uplatňujících valenční pojetí. Nikoli však důsledně. Především se stále uvádí rozdělení vět „podle členitosti“ na dvojčlenné a jednočlenné. Opět se však výklad vyhýbá určení, který člen je v jednočlenných větách. Nepokládám za správné (teoreticky i didakticky) označovat názvem jednočlenná věta zcela odlišné útvary: slovesné a ty, v nichž sloveso není (ve vědecké skladbě nejsou větou). Upozornil jsem na nesnáze, které toto pojetí v tradování skladby ve škole působí, již před mnoha lety. Některé učebnice je zčásti odstranily zařazením větných ekvivalentů. Doporučoval bych používat pro ně raději zejména na základní škole český název „větné zástupky“. Slovesné věty *Prší, Je chladno* apod. označme popisným a výstižným názvem věty bezpodmětné. Pak už je název i pojem věta jednočlenná zbytečný.

Učivo o těchto útvarech, tj. o větách bezpodmětných a o větných zástupkách, by pak mělo spočívat především v určení a procvičování jejich užití v různých oblastech, s důrazem na jejich komunikační funkci. Dosud převažuje jen jejich rozlišování, poznávání. Nový přístup předpokládá vhodné poučení o významu bezpodmětných vět i větných zástupek. V osnovách by pak mělo být učivo promyšleně zařazeno.

Takový přístup k tomuto učivu by byl ve shodě s odborným podáním a vyhověl by i obecnému požadavku na rozšiřování a tříbení vyjadřovacích schopností žáků.

Poznámky:

1/ Název věta bezpodmětná bývá uveden i v podobě adjektiva: bezpodmětná, bezpodmětnová. Doporučuji užívat podobu „věta bezpodmětná“. Adjektivum bezpodmětný má ráz poněkud knižní. (Název „věta bezpodmětná“ převzal V. Bartoš od F. Miklošiče.) V novějších skladbách se objevuje i termín „věta bezpodmětnová“ jako antonymum k „věta podmětová“.

Odborná literatura:

- Bartoš, V.: Skladba. Brno 1882. 3. vydání.
Gebauer, J.: Mluvnice česká II. Skladba. Praha 1886. 2. vyd.
Gebauer, J. – Ertl, V.: Mluvnice česká II. Praha 1926. 9. vyd.
Trávníček, F.: Neslovesné věty v češtině. Brno 1930.
Trávníček, F.: Mluvnice spisovné češtiny II. Praha 1949.
Šmilauer, V.: Novočeská skladba. Praha 1966. 2. vyd.
Kopečný, F.: Základy české skladby. Praha 1958.
Bauer, J. – Grepl, M.: Skladba spisovné češtiny. Praha 1975. 2. vyd.
Grepl, M. – Karlík, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha 1986.
Mluvnice češtiny 3. Praha 1987.
Grepl, M. – Karlík, P.: Skladba češtiny. Olomouc 1998.
Grepl, M. a kol.: Příruční mluvnice češtiny. Praha 1995.
Havránek, B. – Jedlička, A.: Česká mluvnice. Praha 1960.
Čechová, M. a kol.: Čeština – řeč a jazyk. Praha 1996.
Hauser, P.: Jednočlenné věty a jejich slohové využití ve vyučování. In: Syntax a jej vyučovanie. Nitra 1981.
Novotný, J.: Nástin syntaktického popisu češtiny (na základě valenční teorie). Ústí nad Labem 1994.

Zvláštní způsoby derivace v sociolektech

Jaroslav Hubáček

Akademická mluvnice češtiny uvádí jako víceméně okrajový způsob tvoření slov **zkracování** (abreviaci). Rozumí se jím zhruba to, co M. Dokulil (1962) nazývá zvláštními způsoby tvoření slov a dělí je na zkracování, mechanické krácení a překrucování. Týž autor v práci Čechová a kol. (1996, s.66) své původní dělení opouští; vedle odvozování a skládání uvádí pouze zkracování, jež vnitřně dělí na zkratky iniciálové písmenné a hláskové, na zkratky slabičné a skupinové a na zkratková slova. Vzhledem ke specifické sociolektismů se nám původní dělení jeví jako výhodnější a přehlednější. Při zkracování jde totiž o slovotvorné postupy, jimiž se nerealizuje nový význam věcný, pouze se mění forma a zároveň stylistická příznakovost. Tyto způsoby tvoření jsou aktuální a běžné hlavně v běžné mluvené komunikaci, která má převážně polooficiální nebo neoficiální povahu. Zmíněné způsoby se proto vyskytují velmi zřetelně i v sociolektech (tedy jako profesionalismy, slangismy v užším smyslu a argotismy), neboť jejich motivací je kromě jiného snaha o ekonomii pojmenování a do určité míry i potřeba aktualizovaně demonstrovat nejen příslušnost k prostředí, ale i dispozici k jazykové hře a k jazykovému humoru. Mnohé z těchto lexikálních jednotek jsou zároveň motivovány stále aktuální univerbizací.

Na základě databáze sociolektismů shromážděných v rámci realizace projektu FRVŠ na FF OU uvádíme ukázkově doklady těchto slovotvorných postupů.

Nejčastější jsou **iniciálové zkratky** zpravidla vokalizované a morfologicky dotvářené. Tvoří se jak v kategoriích názvů věcných, tak i názvů osob; u názvů věcných jde nejčastěji o názvy prostředků v širokém smyslu. To lze doložit např. ve slangu železničářů u názvů vozů: *bajka* (v. řady Bai), *balm* // *balmák* (Balm), *cafrník* // *ceferák* (CFR), *enka* (nízkostěnný nákladní v. řady N), *erka* (cisternový v. R), *haiksák* (hlubinový v. Hx), *manka* (motorový vůz značky MAN), *naska* (Nas), *peiksák* (Px), *rajka* (Raj- v. na volně ložený cement), *rifka* (v. se značkou přechodnosti na cizí železnice RIV = Reglemento Internazionale dei Veicoli), *savka* (Sav), *lutka* (Vut) aj., ve slangu technickém *bujka* (hrotový soustruh BUJ-3), *espěčko* (soustruh SP-25), *emenka* (soustruh MN 80), *emka* (bytové jádro B 10 M), *emvéčko* (slitina wolframu a molybdenu), *elvézeta* (liniový vlakový zabezpečovač) aj., ve slangu vojenském *emdézeta* (mycí dezaktivací zařízení), *emkázeta* (malá koupací souprava), *pévéeska* (politickovýchovná světlice), *vétéčko* (výcvikový tábor) aj., ve slangu zdravotnickém *áro* (anesteziologicko-resuscitační oddělení), *oheska* (okresní hygienicko-epidemiologická stanice), *reska* (resuscitační oddělení) aj., ve slangu hudebnickém *běčák*, *esák* (B a Es-klarinet) atd. Doklady názvů osob: např. *aseřák* (pracovník automatizovaného systému řízení), *emtězák* (pracovník materiálně technického zabezpečení), *estékář* (člen sportovně technické komise), *fsošák* (absolvent střední vojenské odborné školy), *pamák* (pracovník úseku práce a mzdy), *péká* (přepavní kontrolor), *ejtýeska* (příslušnice ženské pomocné armády A.T.S.) aj., jiné názvy různých významových kategorií, např. *Čorka* (Česká odborová rada), voj. *emvéčko* (nepovolená vycházka), *ešdézeta* (škola pro důstojníky v záloze), *fsoška* (vojenská střední odborná škola), *téóvéčko* (technické ošetření vozidla), *espéeška* (střední průmyslová škola), *ramska* (racionalizační mzdová soustava), požár. *entézeta* (netechnologické zahoření), novin. *erzeta* (reportážní zkratka) atd.

Zvláštním druhem zkracování je tzv. **mechanické krácení**, jež je velmi časté zejména u hypokoristik V sociolektech se uplatňuje jako tvaroslovný postup vykazující snahu o kratší a zvukově zjednodušené vyjádření; takto tvořené názvy mají zpravidla menší počet slabik, zjednodušené souhláskové skupiny, sklon k otevřeným slabikám, případně jsou i jinak upravovány. Početné jsou např. názvy vědních disciplín a učebních předmětů: *arita* // *aritka* (aritmetika), *deska* (deskriptiva), *diamat* (dialektický materialismus), *ekonomka* (ekonomie), *farmačka* (farmakologie), *franina* (francouzština), *fyza* (fyzika), *fyziolka* (fyziologie), *ginda* (gynekologie), *konva* (konverzace), *krimina* (kriminologie), *makro* (makrobiologie), *matika* (matematika), *pajda* (pedagogika), *pracko* (pracovní právo), *stomča* (stomatologie) aj., názvy různých prostředků *basbardón* (basbombardon), *egr* (encefalograf), *fonend'ák* (fonendoskop), *kejtra* (kytara), *kondík* (kondenzátor), *laborka* (laboratoř), *penoš* (penicilin), *retka* (cigareta), *saksík* (saxofon), *stipko* (stipendium) aj., názvy nemocí *encka* (encefalitis), *epka* (epilepsie), *psorka* (psoriasis) aj., názvy osob *absík* (absolvent), *asák* (asistent), *brigoš* (brigádník), *farmák* (farmakolog), *homouš* (homosexuál), *komouš* (komunista), *mechoš* (mechanik), *náča* (náčelník), *pacoš* (pacient), *poba* (pobočník), *profák* (profesor), *rejža* (režisér), *říd'a* (ředitel), *uča* (učitelka), *vychoška* (vychovatelka) atd. Zvláštní skupinu tvoří mechanicky krácené složeniny (tzv. staženiny) vzniklé na předloze sdružených názvů, např. voj. *boro* (*bojové rozdělení*), *bopo* (bojová pohotovost), *dělvo* (dělostřelectvo), *palpost* (palebné postavení), hud. *basklároš* (basový klarinet), med. *léčprevák* (lékař preventista), stud. *prpo* (první pomoc), žel. *elmag* (elektromagnetický stavěč výhybek), *vozba* (vozová služba) apod. Některé takto vzniklé názvy se jeví jako kvazihomonyma, jež lze hodnotit podle Dokulila jako názvy vzniklé **překrucováním**, např. stud. *démon* (demonstrátor), *konzerva* (konzervatoř), *mafie* (marxleninská filozofie), tech. *anča* (soustruh ANK 135), *mamlas* (řezačka křemíkových desek zn. ALMAZ), motor. *vejtraska* (automobil V 3 S), žel. *aspirin* (aspirant), *veterán* (vůz řady Vtr) aj.

Stupeň zastoupenosti slovotvorného postupu zkracování lze zpřesnit numericky, a to srovnáním údajů dvou pramenů, v nichž byla zpracována frekvence onomaziologických postupů v sociolektech. Jde o naši starší práci *Onomaziologické postupy ve slovní zásobě slangů* (1971), kde z korpusu 2618 slangismů je zkracování doloženo u 170 dokladů, tj. 6,5%, a z korpusu současné databáze sociolektismů pořízeného v rámci úkolu Fondu rozvoje vysokých škol (FRVŠ) na FF OU v roce 2001 (čítajícího přes 7800 lexikálních jednotek), a to u hesel začínajících písmeny K a O (celkem 816 jednotek), kde je zkracování zastoupeno 49, sociolektismy, tj. 6,0%.

Lze tedy závěrem konstatovat, že tvoření slov zvláštními způsoby je běžné i v sociolektech, neboť umožňuje nejen ekonomii výrazu, ale často i demonstraci aktualizovaného vyjádření motivovaného jazykovou hrou a snahou o jazykový humor. Zároveň je dokladem využívání pouze nejproduktivnějších slovotvorných přípon, zejména -ák a -ka.

Odborná literatura:

Dokulil, M.: *Tvoření slov v češtině I*. Praha 1962

Čechová a kol.: *Čeština. Řeč a jazyk*. Praha 1996

Hubáček, J.: *Onomaziologické postupy ve slovní zásobě slangů*. Praha 1971

Malý slovník českých slangů. Ostrava 1988

Mluvnice češtiny I. Praha 1986

Čas gramatický a čas mimojazykový

Karel Tahal

Na zdejší katedře jsem vyučoval od konce sedmdesátých let do roku 1992, paralelně se svým působením na anglistice. Na obě katedry mám velmi dobré vzpomínky. V roce 1992 jsem se vrátil k oboru, ve kterém jsem kdysi začínal, to je k češtině jako cizímu jazyku. Odjel jsem do Švédska a do roku 2000 jsem měl na starosti bohemistiku na univerzitách v Uppsale a ve Stockholmu – s výjimkou doktorandského studia. Za oněch osm let jsem před sebou měl skoro tři stovky švédských studentů. Mnoho z nich odpadlo po několika týdnech. Asi patnáct lidí se naproti tomu naučilo česky téměř dokonale.

Jak vidíte, nejsevernějším bohemistickým pracovištěm není Ústí nad Labem.

Když jsem se ohlédl za oněmi sympatickými osmi lety ve Švédsku, přemýšlel jsem, o čem z toho bych se tady měl zmínit. Pak jsem se zadíval na úvodní větu pozvánky. Zní takto: „Neseni proudem rychle míjejícího času, považujeme za dobré na chvíli se zastavit, zavzpomínat, ale také naznačit perspektivy.“ Snad se na mě autor (či autorka) nebude zlobit, když se u této krásné formulace trochu zastavím. Ve vyjádření vztahů mezi participanty sémantické struktury věty a syntaktickými pozicemi - v té diatezi slovesného rodu - je *čas* charakterizován aktivním participiem, zatímco *my* jsme tímto *rychle míjejícím časem* pasivně *neseni*. To je velmi výstižné.

Čas je snad ve většině jazyků jednou ze základních morfologických kategorií. Trojice slovesných časů současné češtiny se v podstatě kryje s obecným pojetím minulosti, přítomnosti a budoucnosti. V řadě jiných jazyků je systém slovesných časů složitější. Na druhé straně jsem se ve své dřívější praxi, kdy jsem učil studenty z mnoha zemí, dověděl i o jazycích, ve kterých údajně slovesný čas jakožto morfologická kategorie neexistuje, a temporální vztahy se vyjadřují jen lexikálně.

Čas je ovšem nejen kategorií lingvistickou, ale je i předmětem úvah filozofů a fyziků, a obvykle je vnímán jako něco tajemného. Astrofyzikové a kosmologové uvažují o čase jakožto o jedné z dimenzí, o dimenzi nadřazené všem ostatním. Běžně se používá termínu „časoprostor“.

Prostorové vztahy se v jazyce vyjadřují lexikálně. Neslyšel jsem o tom, že by nějaký jazyk měl morfologickou „kategorii prostoru“. Základní vztahy se dají zredukovat na šestici adverbii *nalevo-napravo*, *vpředu-vzadu*, *nahoře-dole*. A v rámci těchto souřadnic se můžeme pohybovat tam i zpět. Na nádraží nám prodají zpáteční jízdenku, a ještě na tom trochu vyděláme. Čas je naproti tomu nenávratný. Jízdenku do časů svého dětství či mládí nikde neseženeme, i když bychom si na ni rádi připlatili. Čas je jednosměrná ulice se zákazem zastavení.

V jazyce je slovnědruhovým nosičem morfologické kategorie času sloveso. Ve slovese jako by byl čas kondenzován – a právě kategorií gramatického času jako by byla rozvíjena ta nejvyšší a nejméně probádaná dimenze. Sloveso je centrálním prvkem věty. Jestliže se učíme cizímu jazyku, můžeme ho začít prakticky používat teprve tehdy, když si osvojíme slovesné tvary.

Ta úvodní věta pozvánky obsahuje celkem šestnáct slov. Pokud pomineme čtyři slova synsémantická, zůstává dvanáct položek. Z nich plná polovina připadá na slovesa. Zbývajících šest tvoří čtyři substantiva, jedno adjektivum a jedno adverbium. Je až neuvěřitelné, jak se i jejich sémantika váže k tématu dnešního semináře. Substantiva *proud, čas, chvíle, perspektiva* souvisejí s časem. Totéž platí o adverbium *rychle*. A tak jediným z oněch dvanácti slov, které v té větě nepatří do temporální oblasti, je adjektivum *dobré*. – A já myslím, že to je velmi dobré.

Pestřejší systém slovesných časů v jiných jazycích se týká převážně minulosti. U budoucích časů už takové detailní rozlišení nebývá. Budoucí děj se často vyjadřuje opisem, obvykle s nějakým odstínem modalit – případně se používá slovesný tvar přítomný. To zřejmě vyplývá ze skutečnosti, že budoucnost je něco ještě nerealizovaného, že jakákoli zmínka o ní není konstatováním faktu, nýbrž pouhou predikcí.

Jednou z nejobtížnějších morfologických kategorií češtiny pro neslovanské cizince je slovesný vid. A ten je velmi těsně propojen s kategorií času. Švédský student češtiny se musí učit vidové dvojice, musí si zvykat, že jednomu švédskému slovesu odpovídají v češtině slovesa dvě. A za velmi obtížnou kuriozitu považuje skutečnost, že dokonavé sloveso nemá přítomný čas, že jeho přítomný tvar vyjadřuje budoucí děj. Na elementární úrovni má cizinec plno práce s tím, aby se vyvaroval užívání vazeb *budu napsat, budu koupit, budu říct*.

Ale ani s „přítomností“ to není tak jednoduché. Když jsem na této fakultě vyučoval anglickou gramatiku, vypomáhal jsem si při výkladu slovesných časů grafickým nákresem, jehož základem byla „časová osa“ a na ní vyznačený „point now“, „okamžik teď“. Tento pojem má ovšem dvojnásobný charakter: Jednak je to bod, tedy něco bezrozměrného. Jednak je to období, které onen okamžik zahrnuje, ale zároveň sahá i do nějakého úseku minulosti a budoucnosti. Tím se dostáváme k termínům *přítomnost aktuální* a *přítomnost neaktuální*. Při tomto pohledu se přehodnocuje i interpretace dokonavého slovesa. Když řeknu, že *každý den něco udělám, přečtu, napíšu*, tak vlastně jde o přítomnost, i když neaktuální. U dokonavých sloves je zde temporální složka zatlačena do pozadí faktorem komplexnosti.

A tak si klademe otázku: Co je to přítomnost? Přítomností může být kratičký okamžik, ale i den, měsíc, nebo celá dějinná epocha. Domyšleno do extrémních důsledků: buď vůbec žádná přítomnost neexistuje, nebo naopak čas existuje právě jen jako přítomnost, tedy „čas je jen nekonečné *ted'*“.

Skoro by se chtělo prohlásit, že jedinou jistotou je minulost – s tím paradoxem, že minulost je něco, co už není. Jenže neexistence minulosti je do značné míry sporná. Na noční obloze vnímáme světlo hvězd, z nichž mnohé už možná dávno přestaly existovat. Když se dívám na film, je mi jako divákovi momentálně úplně lhostejné, kdo z herců ještě žije a kdo už dávno ne. Minulost je přítomností ve světle hvězd jak na obloze, tak ve filmu. Bez minulosti by nebyla přítomnost.

Bez minulosti bychom neměli ani oporu pro své subjektivní chápání času. Vzpomeňme si, jak dlouhé bývaly prázdniny za našeho dětství. A jeden rok, to bylo něco skoro nekonečného. A dnes? Ten čas se nějak zrychluje! Ale to je

přirozené. Svoje individuální vnímání času poměrujeme tím, co jsme prožili. Pro desetileté dítě je jeden rok celou desetinou života. Pro padesátíka se rok zkrátil už jen na jednu padesátinu.

Mezi mými švédskými žáky byly i děti českých rodičů. Někdo už z domova uměl mluvit docela plynně, jiní začínali od nuly. Ale téměř vždycky v tom studiu češtiny byla nějaká nostalgie po zemi, kde mají své předky. Ten návrat ke kořenům někdy má rozpětí větší než jen dvě generace. Tak jsem učil dva vnuky jednoho známého českého nordisty třicátých a čtyřicátých let, který působil také jako diplomat ve Skandinávii – a mimochodem dělal i průvodce Karlu Čapkovi při části jeho Cesty na sever. Po roce 1948 se tento pán natrvalo usídlil ve Švédsku. Jeho synové tehdy byli dětmi. Ve Švédsku se stali bilingvními. Za manželky si vzali Švédky, měli děti, ale česky je vůbec neučili. Považovali to za zbytečné, protože do Československa jim byl přístup odepřen. Teprve po roce 1989 se jeden ze synů dožil toho, že mohl po více než čtyřiceti letech začít jezdit do země, kde se narodil. Potom mimo jiné dělal tlumočnicka při oficiálních setkáních švédského krále a prezidenta Havla. Do Prahy se dostal i jeho syn a také syn druhého syna. Oba byli nadšení a intenzivně se vrhli na studium češtiny. Zvládli to tak, že dědeček by z nich měl radost. Ta půlstoletá časová propast najednou jako by zmizela. To, co zdánlivě nemělo smysl, totiž učit se ve Švédsku česky, když vím, že nikdy nebudu smět do země svých předků vkročit, to co zdánlivě nemělo budoucnost, se najednou překvapivě stalo skutečností.

Dnešní seminář se koná pod názvem „Historie, současnost a budoucnost severočeské lingvistiky“. Pokud by mi byla položena otázka, zda severočeská lingvistika má budoucnost, bez váhání odpovím, že jsem o tom přesvědčen. I kdyby se mělo stát cokoli nepředvídaného, čas je nezastavitelný. Po minulosti a přítomnosti nutně následuje budoucnost. Co se jednou stalo, to existuje. Je to zaznamenáno jazykově, obrazově, v našem vědomí, a možná je to zapsáno i „někde výš“.

Existují absolventi zdejšího studia, kteří svoje poznatky i prožitky budou předávat dalším generacím. Existují odborné práce členů jazykových kateder. Budoucnost severočeské lingvistiky je tedy minimálně zaručena jako světlo hvězd nebo jako dobře natočený film. Já ovšem věřím, že se budoucnost neomezí na toto minimum. Věřím, že severočeská lingvistika bude i v budoucnosti prožívat svou aktuální přítomnost.

Čas nás omezuje. Ale když už jsem tady uvedl onu pozvánku, jsem velmi rád, že se v jejích pokynech ten vztah *agens-patiens* najednou obrací a že formulace zní: „Odborné zaměření neomezujeme, čas však ano“. Tentokrát se nenecháváme pasivně unášet míjejícím časem, nýbrž jsme to **my**, kdo aktivně omezujeme **čas**. A tak bychom mohli rozvádět úvahy dále.

Ale: Čas mi byl vyměřen. Můj čas uplynul. Svůj čas jsem dodržel.

Severočeská jazykovědná bohemistika v širším kontextu

Marie Čechová

Neklademe si za úkol zmapovat veškerou činnost katedry bohemistiky Pedagogické fakulty v Ústí nad Labem a jejích předchůdkyň; tohoto úkolu se úspěšně ujala A. Debická. Chceme se zabývat pouze uvedeným aspektem této činnosti.

Moje paměť sahá v tomto bodě do 2. poloviny 50. let, kdy na Vyšší škole pedagogické v Ústí nad Labem působil mladý a nadějný bohemista Břetislav Koudela, který jako jeden z mnoha učitelů pedagogicky orientovaných fakult se zapojil do vědeckého úkolu teoreticky a metodologicky propracovaného Jaromírem Běličem (viz Ke zkoumání městské mluvy. Slavica Pragensia IV, AUC 1962, 569 - 575). Cílem projektu bylo zkoumat a následně podat úplný obraz mluvy jistého města a přitom využít i zkušeností z dialektologie - ústecká fakulta v tomto směru měla ve svém týmu dialektologičku Marii Rackovou.

Projekt byl realizován úspěšně, takže mohla vyjít tiskem řada fundovaných studií o mluvě lidí v městech, bohužel nikoli o mluvě některého severozápadního města, protože B. Koudelovi byl vyměřen jen krátký čas k odborné práci (po těžké chorobě zemřel).

Severočeská katedra však měla ve svém středu výraznou, vzdělanou a pracovitou osobnost, Jiřího Novotného, který se svými pracemi - nejdříve o vyjadřování přirozeného rodu v češtině (K některým otázkám vyjadřování tzv. přirozeného rodu v češtině, SbPI, Ústí nad Labem 1960), později zvláště lingvisticky a lingvodidakticky orientovanými pracemi o valenci sloves a slovesných substantiv - významným způsobem podílel na rozvoji gramatiky češtiny (Valence dějových substantiv v češtině. Sb PF Ústí nad Labem, 1980; Nástin syntaktického popisu češtiny (na základě valenční teorie). Sb. AVP, Ústí nad Labem 1994; články v ČJL v 80. a 90. letech - poslední z r. 1993-4, s. 6 n.). Prvně jmenovaná studie byla pro mne jedním ze studijních pramenů při přípravě knihy Mluvnické kategorie podstatných jmen (SPN, Praha 1976) a tiskový omyl v Novotného publikaci mě přivedl ke korespondenci, a tedy k prvému kontaktu s J. Novotným. Později jsme se potkávali při jednání různých odborných komisí, např. komisí pro zahraniční lektoráty češtiny. Spjoval nás i zájem lingvodidaktický - v časopisu ČJL a při tvorbě učebnic, srov. J. Novotný a kolektiv Mluvnice českého jazyka pro střední školy, na níž se podíleli s J. Novotným další členové katedry bohemistiky PF: A. Debická, K. Kamiš, L. Kuba a K. Tahal.

Tím jsme dospěli k učebnicové tvorbě pracovníků severočeské bohemistiky. Ta je tak bohatá, že myslím nemá obdobu na jiných fakultách. A. Debická, která přešla do severočeské metropole z FF UK (po krátkém intermezzu na gymnáziu v Litoměřicích), byla jako asistentka prof. J. Běliče a absolventka studia češtiny a polštiny předurčena k spoluautorství učebnic polštiny pro polské školy v Československu. Ostatně nejen A. Debická, ale i další pracovníci katedry, mj. mé dvě bývalé studentky z FF UK, L. Zimová a I. Balkó, jsou autorkami řady učebnic pro 2. st. ZŠ, L. Zimová spoluautorkou i pro 1. a 3. stupeň. Obdobně je autorem učebnic a cvičebnic pro 1. stupeň K. Kamiš, věnující se výuce studentů učitelství tohoto stupně školy. Řady autorů učebnic pro různé stupně škol až po vysoké školy jsem rozmnožila v posledních letech i já. Společně s L. Zimovou a D. Moldanovou jsme připravily v současné době příručku Příprava

na vysokoškolskou přijímací zkoušku z českého jazyka a literatury (připraveno do tisku). Už předtím jsme s kolegy, řešiteli staršího grantu vydali pro učitele a studenty Kapitoly o současné češtině (1996).

Alena Debická vedle tvorby učebnicové vynikla svými pracemi stylisticky orientovanými, v nichž prokázala, že je tvořivou žákyní a pokračovatelkou díla K. Hausenblase. Zvlášť pronikavé jsou její analytické studie věnované stavbě a stylu uměleckých děl básnických a prozaických, v nichž uplatňuje i zřetel didaktický - viz její monografii O výstavbě a stylu textu. Stylistické analýzy a interpretace (AUP 48. Studia linguistica VI. Ústí nad Labem 1999) a řadu sborníkových a časopiseckých studií, publikovaných především v ČJL. Její schopnost didaktického vhledu oceňoval už na počátku 70. let J. Jelínek.

Obdobně lingvodidakticky zaměřené studie vydává v ČJL i L. Zimová. Ta jak ve vysokoškolské učitelské praxi, tak v odborné lingvistické činnosti - shodně s J. Novotným, avšak nikoli v návaznosti na něj - se zabývá otázkami stavby větné. Navazuje na syntaktické práce svého učitele Zd. Hlavsy a jeho spolupracovníků, ale také na brněnskou syntaktickou školu. Vedle základních monografií (viz především Způsoby vyjadřování větných členů v textu. Konkurence pojmenování, pronominalizace a elize - AUP 5, Studia linguistica. Ústí nad Labem 1994) jsou hodné pozornosti její analytické studie, v nichž vždy věcně a výstižně charakterizuje syntax příslušného komunikačního materiálu.

Třebaže nejsem odborně orientována na onomastiku, chci zdůraznit, že ústecká bohemistika se zapsala do povědomí bohemistů právě výraznými osobnostmi a pracemi onomastickými: Nejprve to byl Josef Beneš (O českých příjmeních, Academia 1962; Německá příjmení u Čechů vydaná ÚJEP, Ústí nad Labem 1998 - do tisku připravila M. Nováková - o vydání výsledků jeho práce se zasloužila jeho dcera D. Moldanová), po něm Ludvík Kuba svými studii chématonymickými, publikovanými v různých sbornících, v posledních letech publikovanými především ve sbornících z konferencí pořádaných katedrou bohemistiky PF ÚJEP. Škoda, že není zajištěna kontinuita, chybí mladí pokračovatelé v ústecké bohemistice, kteří by byli takto potřebně orientováni.

Dostali jsme se k organizování odborné činnosti. Myslím, že v povědomí lingvistů jsou ještě dvě konference, které organizovala katedra v r. 1979 a 1980 (o normě a kodifikaci a o učebních plánech češtiny na vysokých školách pod vedením M. Rackové). Od poloviny 90. let pak katedra organizuje pravidelně (v dvouletých intervalech) tematické konference v širším filologickém smyslu, obracející se k jazyku i k literatuře. Konferencí (připravovaných D. Moldanovou a M. Čechovou za pomoci širšího týmu pracovníků katedry) se účastní čeští, ale i zahraniční filologové, nejen bohemisté. Ústí nad Labem se tak stává do jisté míry centrem setkávání filologů z řady evropských i mimoevropských zemí (USA, Kanada, Egypt) a ÚJEP vydavatelem odborných projevů z těchto konferencí, jako jediných u nás takto specificky orientovaných sborníků. To vše považuji za přínosné, protože tak jazykově a literárně orientovaní filologové mají příležitost setkávat se nad společným tématem. (Viz sborníky Cesty a cestování v jazyce a literatuře, 1995; Žena - jazyk - literatura, 1996; Jinakost, cizost v jazyce a literatuře, 1999; Začátek a konec v jazyce a literatuře, 2001). Užitečná jsou tato setkání i s ohledem na to, že fakulty připravují češtináře - učitele jazyka i literatury - pro různé stupně a typy škol.

Dokladem bohatých vztahů české bohemistiky a její ústecké katedry je i dnešní seminář s účastí prof. Fr. Daneše a dalších bohemistů na našem zasedání. Dále připomenu - jen na základě výpovědí svých učitelů a kolegů i vlastní paměti, že na ústecké bohemistice pedagogicky působili mnozí významní lingvisté a učitelé z Prahy, ze starších např. A. Jedlička a J. Jelínek, z mladších: P. Jančák, K. Oliva, M. Knappová.

Přímé vědecké kontakty má ústecká bohemistika s domácími i zahraničními fakultami nejen prostřednictvím uvedených konferencí, ale také svým podílem na organizování konferencí v zahraničí, např. na univerzitě v Opoli, v Czestochowé, v Lodži a nově i ve Walbrzychu; dále na Slovensku - díky společnému grantu s FF UK v Bratislavě (M. Čechová - L. Zimová z české strany, J. Dolník - E. Bajzíklová ze Slovenska). PWSZ ve Walbrzychu např. převzala grantový program týmu M. Čechové a kol. a hodlá vydat i jeho zprávu o výsledcích výzkumu. Pracovní kontakty se rozvíjejí i s Univerzitou v německém Zittau - realizují se výměny studentů a učitelů mezi katedrami bohemistiky obou univerzit: studenti bohemistiky z Zittau studují jeden semestr v Ústí, učitelé-bohemisté z Ústí nad Labem konají přednáškové turné v Zittau.

Všemi uvedenými činnostmi se ústecká bohemistika začleňuje do kontextu české, ale obecněji evropské filologie.

V poslední části svého příspěvku připomenu současnou odbornou činnost pracovního týmu lingvistů z katedry bohemistiky, jež do značné míry navazuje na výzkum regionální komunikační situace v 60. letech, a tak se do jisté míry vracíme k tomu, z čeho jsme v tomto příspěvku vyšli.

Naše země v centru Evropy je v současné době křižovatkou různých národů a národností, a tak v dosud převážně jednojazykovém prostředí se setkávají v komunikaci různé jazyky. Proto bylo cílem grantových projektů pracovníků bohemistiky *Multietnická komunikace v severních Čechách* a *Příprava učitelů českého jazyka v severozápadních Čechách na komunikaci s dětmi národnostních menšin a přistěhovalců a na jejich vzdělávání v českém jazyce* zmapovat současný stav imigrantů a etnických minorit v severozápadních Čechách a jejich dětí pro potřeby vzdělávání učitelů českého jazyka a literatury, zjišťovat způsob a úroveň integrace těchto dětí do vyučovacího procesu na českých školách.

K získání přehledu o aktuálním stavu zkoumané populace na základních a středních školách severozápadních Čech bylo použito metody dotazníkové, byly navázány kontakty s institucemi pečujícími o cizince a se školskými úřady a vybranými školami. Později se realizovaly hospitace, interviewy s učiteli a žáky, analýza stavu ústního i písemného vyjadřování žáků-imigrantů, odborné semináře pro učitele i studenty učitelství.

Zjistili jsme, že na území severozápadních okresů žilo ve školním roce 1998 - 1999 ve věku od 6 - 15 let 685 dětí (nejvíce v okresech Chomutov, Ústí nad Labem a Teplice) ze 45 zemí Evropy, Asie a Ameriky. Přitom je nepochybné, že těchto dětí neubývá, a proto je nezbytné na jejich začleňování do výuky připravit učitele. Největší zkušenosti mají z této činnosti základní školy, jejichž sídlo je v blízkosti uprchlických táborů (Základní škola v Bělé pod Bezdězem, Základní škola na Lidické ul. v Bílině), popř. školy s početnějším zastoupením menšin trvale v ČR žijících. Blíže viz Čechová -

Zimová: Multietnická komunikace, zvláště ve škole. NŘ 84, 2001, 57-61. Zjištění získaná v svz. Čechách jsme konfrontovali s výsledky v jižních Čechách a sev. Moravě, jež nám poskytli pracovníci Jihočeské a Ostravské univerzity.

Z provedeného výzkumu vyplývá, že rozdíly ve způsobu začleňování cizinců do výuky na českých školách, které souvisejí s jejich znalostí českého jazyka, jsou dány řadou faktorů, jako je např. věk dítěte, motivace dítěte k učení se, délka pobytu dítěte v českém prostředí, než začne navštěvovat českou školu, mateřský jazyk dítěte, znalost komunikačního kódu společného žákovi i učiteli. Ukazuje se, že podstatná je vůle, ochota ke komunikaci a k učení, značný je i rozdíl v individuálních předpokladech. Celkově ztěžuje adaptaci žáků-Nečechů na komunikaci v češtině nejen neznalost vyučovacího jazyka, ale mnohdy i odlišný kulturní vzorec chování a také jiný školský systém, z něhož žáci přicházejí (pokud vůbec do nějaké školy začali chodit). Zkušenosti ukazují, že je naprosto nezbytné, aby do českých škol přicházeli žáci-cizinci až po absolvování intenzivní jazykové přípravy, aby se tak snáze a rychleji mohli začlenit do výchovně-vzdělávacího procesu na základní škole.

Komunikační bariéry spjaté s neznalostí vyučovacího jazyka lze účinně odstraňovat za předpokladu, že žáci projdou procesem alfabetizace v přípravném kursu, v němž si osvojí slovní zásobu nezbytnou pro pobyt a výuku ve škole, spisovnou výslovnost a grafiku, základy gramatiky a dovednost souvislého mluveného vyjadřování. Absolvování vstupního kursu češtiny cizinci umožňuje, aby porozuměl elementárním pokynům učitelů a mohl se tak postupně zapojit do výuky a byl s to o jednoduchých situacích komunikovat v češtině. O tom viz Čechová - Zimová: Začleňování žáků jinojazyčného původu do výuky češtiny. ČJL 50, 1999-2000, 214-219.

Průzkum provedený r. 2000 a 2001 na základních a středních školách prostřednictvím učitelů a studentů PF v Ústí nad Labem sledoval schopnost vyjadřování a porozumění textu. Průzkumníci v diagnostické zprávě zachycovali stav řeči nejen psané, ale i mluvené a také stupeň porozumění. Učitelé z různých škol poskytli diktáty a hlavně slohové práce i soukromé dopisy od žáků- cizinců. Ty pak byly podrobeny analýze:

Problémy působí těmto dětem rozlišování písmen zachycujících hlásky vzájemně blízké z hlediska místa artikulace a znělosti, užívání diakritických znamének, čárky a háčku - jejich vynechávání *vice, čist, zajíma, pouštely, lyska* (liška) i přidávání *dráki, radějí* (srov. adj. na *-í*), *ználostmi* (srov. *znát*), vypouštění a přidávání písmen (*lížila, věti, vžitiski* (= *vždycky*), záměna podobných písmen nebo nedodržování jejich tvarů: *jsne* (= *jsme*), *pouídali* (= *povídali*) ...

Z morfologických jevů je časté zaměňování rodů: *Moje postel je dlouhé a široké... Je moc tvrdé* (je tvrdá), expanze ženských koncovek v 7. p. pl. na úkor mužských: *se sourozen-cemi*. U nejslabších komunikantů se setkáváme i vyjadřováním v infinitivech: *on jist jenom vajička, má rád koukat televizi, hrát se mnou, běhat jako turbo*. Vyskytují se samozřejmě *je-vy*, jež dobře známe z řeči malých dětí: *stůlem, hůlem* (holí) - s neprovedenými hláskovými alternacemi.

Časté jsou záměny slov s blízkým významem nebo záměna zvrtných a nezvrtných podob sloves. Pokud se děti sžily s prostředím, pronikají do jejich projevu

mluveného i psaného obecně-české tvary typu *dětma*, výrazy jako *ségra*, *brácha*, event. slangové *matika* ...

Setkali jsme se s projevy nejrozmanitější úrovně, od projevů téměř nesrozumitelných až k projevům vynikajícím. Právě v nich se odráží i soustavná a pečlivá práce učitelů. Podstatné je nejen užívání různých podpůrných metod a technik práce při osvojování češtiny sice spisovné, ale mluvné, především pak nalezení základních jednotících principů (např.: *-t* signalizuje infinitiv, *-a* zpravidla femininum, dlouhá koncová samohláska adjektivum...). Blíže viz M. Čechová: Čeština jako prostředek multietnické komunikace? In Naše a cizí v interetnické a interpersonální jazykové komunikaci. FF OU, Ostrava 2001, 177-182.

V představené činnosti hodlá pracovní tým pokračovat, zvláště pak v zapojování studentů a učitelů z praxe do zkoumání a řešení naléhavé aktuální komunikační školské situace. Mimo to chceme pokračovat ve spolupráci s dalšími fakultami včetně zahraničních a ev. v konfrontování získaných výsledků. K dané problematice chystáme společný seminář s PWSZ ve Walbrzychu na jaře letošního roku. V letošním roce pak katedra chystá další mezinárodní konferenci, tentokrát na téma Střed a okraj v jazyce a literatuře.

Čeština jako cizí jazyk v euroregionech

Marie Maroušková

V loňském roce, v Evropském roce jazyků, stoupl za hranicemi naší republiky zájem také o češtinu jako jeden z možných cizích jazyků, které si mohou Evropané osvojovat. Evropský rok jazyků chtěl totiž obrátit pozornost Evropanů na jazykovou a kulturní pestrost a různorodost Evropy. Ta jistě není čímsi samozřejmým, co by nevyžadovalo žádného úsilí ve snaze ji zachovat v současnosti i do budoucna. Bez toho, že by Evropané o ni vědomě usilovali, by mohla být její existence dokonce ohrožena. Z tohoto faktu vyplývá také nová dimenze pro osvojování si cizích jazyků: Nejdůležitějším příspěvkem Evropanů k zachování jazykové a kulturní mnohotvárnosti Evropy proto může být a je to, že se budou učit jazyky jiných Evropanů (a to nejen tzv. velké jazyky, jako je angličtina, ale i tzv. malé jazyky, k nimž patří i čeština).

S tím proto souvisí snaha o vícejazyčnost (multilingvalitu) Evropanů – jejím cílem by mělo být nejen osvojení cizího jazyka po stránce lingvistické, ale vzájemné dorozumívání a porozumění, vzhled do myšlení a cítění lidí z jiných zemí a kulturních oblastí. Předpokládá se totiž, že z toho může vyrůstat vzájemné porozumění a z toho pak může rezultovat soužití v míru. Proto by cizí jazyky měly patřit ke klíčovým kvalifikacím obyvatel Evropy.

Při osvojování cizích jazyků lze jít mnohými cestami, abychom nakonec dospěli ke Komenského bráně jazyků otevřené. To, že i dnes je *Janua linguarum reserata* pro dosažení takových cílů, nás přitom může naplňovat optimizmem. Některé z cest, které mohou pro cizince vést do otevřené brány k osvojování češtiny jako cizího jazyka, bych ve svém příspěvku ráda uvedla. Je jistě známo, že pro mnohé cizince, kteří by chtěli kratší či delší dobu pobývat v České republice, je *lingua bohemica*, český jazyk, jednou z velkých překážek při jejich pokusech realizovat tento svůj záměr.

Pro své téma mám dvě omezení. První se týká pojetí češtiny jako cizího jazyka. Nebudu se tu držet návrhu M. Hrdličky¹ na rozlišování označení *čeština jako cizí jazyk* jako oborového studia češtiny pro jinojazyčné mluvčí a *čeština pro cizince* jako označení praktického osvojování češtiny jako cílového jazyka. Čeština jako cizí jazyk je pro mne jak praktické osvojování češtiny cizinci v rámci školní i mimoškolní přípravy, tak i studium češtiny jako oboru na (zahraničních) vysokých školách. Druhé ohraničení tématu se týká oblasti, kde budeme osvojování si češtiny sledovat. Omezíme se tu na s námi sousedící Svobodný stát Sasko, a v něm pak na dva velké euroregiony Nisa a Labe.

V Sasku je možné se učit nejen velké evropské jazyky jako angličtinu nebo francouzštinu, ale také jazyky sousedů (*Nachbarsprachen*), jako je i čeština nebo polština. Češtinu jako cizí jazyk se tu lze učit jako tzv. *Begegnungssprache* nebo *Fremdsprache* v základních školách, na gymnáziích i na vysokých školách, lze ji studovat jako obor a lze si ji osvojovat i v rámci mimoškolních aktivit např. na *Volkshochschule* nebo v rámci podnikového vzdělávání.

Pro ilustraci osvojování si češtiny jako cizího jazyka v oblasti základních škol se zaměříme na dva možné, specifické (tj. ne vždy zcela obvyklé) přístupy. Jedním z nich je např. přeshraniční spolupráce základních škol v saském *Weißwasser* a v českém Novém Boru. Základem je tu snaha odbourat předsudky a jazykovou bariéru formou

společných akcí a výměnných zájezdů, při nichž se děti učí poznávat cizí zemi za hranicemi, její obyvatele, kulturu a sport, a to vše je doplňováno tím, že se (nejen čeští žáci učí německy, ale i) němečtí žáci učí česky.

Jiný přístup si zvolily základní školy v hornolužickém Hartau v Sasku a v českém Hrádku nad Nisou. Založily zde Školu bez hranic (Grenzenlose Schule)², kterou nyní nazývají i německo-českým jménem Schkola. Tato škola (tyto dvě školy) se vymezuje nikoli jen jako pedagogická jednotka, ale také jako jednotka prostorová. Hrádek a Hartau leží od sebe vzdáleny jen několik málo kilometrů, a tak mají děti ze školy v Hartau možnost používat to, co se z češtiny naučily, v opravdové komunikaci ve škole i mimo školu. Do vyučovacího procesu jsou integrováni nejen žáci se svými třídními i vyučujícími, ale také vedení obou škol, rodiče (v rámci „rodinného procesu vyučování“ i v Elternrat, tj. rodičovském sdružení, rodičovské radě) a představitelé obcí. Počet žáků ve třídě je malý (dvanáct dětí), aby bylo možno realizovat cíle, které si škola klade. Přitom totiž nejde jen o výuku češtiny jako cizího jazyka v tradičním školním pojetí, ale Schkola chce ve svém snadno přehlédnutelném prostoru, v němž děti a mládež v sousedících obcích na hranicích žijí, vybudovat trvalý příspěvek k upevňování dobrých vztahů mezi oběma zeměmi. K tomu patří např. každodenní společné učení a hraní, aby děti i jejich rodiče dovedli opravdu prožívat a uvědomovat si toleranci, úctu k druhým a ohleduplnost jako jedinou šanci i jako nutnost pro soužití lidí různých národů. Že je třeba si k tomu osvojit jazyk těch druhých jako nutný předpoklad pro dorozumívání se i jako východisko pro mezilidské a kulturní kontakty a pro společné hry dětí, je v obou školách jasné a realizuje se to již od první třídy. „Rodinné učení“ se uskutečňuje tím, že jsou rodiče zapojováni do plánování vyučovacího dne, probíhají nejrůznější schůzky a aktivity rodičů i nabídky jejich dalšího vzdělávání. Že se na specifičnosti takto pojatého konceptu školy bez hranic a výchovy k vícejazyčnosti musí důkladně připravovat vyučující a stále se dále vzdělávat, o tom nemůže mít ten, kdo školu navštívil a výsledky jejich práce viděl a slyšel, žádných pochyb.

V Německu i v České republice existují tzv. bilingvální školy nebo alespoň bilingvální větve na středních školách. V saském městě Pirna však existuje zcela jedinečné gymnázium, které je nejen bilingvální, ale i binacionální. Toto Gymnázium Friedricha Schillera³ bylo založeno na základě bilaterální smlouvy mezi Českou republikou a Svobodným státem Sasko a je jediným gymnáziem svého druhu nejen v Sasku, ale i v celém Německu. Cílem tohoto projektu je prohloubit vzájemné porozumění mezi lidmi na obou stranách hranice, k němuž by měla mít blízko právě mladá generace. Proto je projekt založen na společném školním vzdělávání a společném životě českých a německých žáků. Žáci obou zemí se učí jazyk svých partnerů nejprve odděleně v 5. a 6. třídě ve své zemi. Od 7. třídy jsou spojeni do jedné společné binacionální třídy v Gymnáziu Friedricha Schillera v Pirně. Třidu tvoří 15 německých a 15 českých žáků. Čeští žáci a také ti němečtí žáci, kteří dojíždějí z větší vzdálenosti, mohou bydlet v internátu. Společné bydlení v krásné, historicky cenné budově internátu je pro saské žáky dobrou příležitostí, jak užívat češtinu nejen při výuce ve škole, ale i mimo školu v každodenním životě. Čeští žáci jsou přijímáni do 7. tříd podle rozhodnutí MŠMT ČR po zkoušce v 6. třídě své české školy, přijímání německých žáků do 5. třídy je řízeno saským ministerstvem. Před zahájením společné výuky v 7. třídě tráví budoucí – binacionální – spolužáci společně několik dní v saském hlavním městě Drážďanech.

Maturita, kterou žáci skládají, je platná v obou státech (ČR, SRN), obě skupiny žáků přitom volí partnerský jazyk jako její nezbytnou součást.

Češtinu je možné se učit nejen jako cizí jazyk na některých saských školách a gymnáziích, nejen ve speciálním bilingválním a binacionálním gymnáziu v Pirně, ale také na vysoké škole. Zásadní význam tu má Vysoká škola Zittau/Görlitz, University of Applied Sciences (FH)⁴. V Žitavě mají studenti možnost si osvojovat jako cizí jazyk při studiu nejen např. angličtinu, ale i češtinu. Žitavský profesor Peter Schmidt jí na této vysoké škole studentům nabízí již několik let, protože je o důležitosti toho, aby se budoucí absolventi dokázali v sousední zemi domluvit o odborných i každodenních tématech jazykem svých sousedů, bytostně přesvědčen. Ale nejen to, prof. Schmidt tu inicioval i oborové studium češtiny v rámci studia překladatelství.

V r. 1997 bylo otevřeno v Žitavě nové studium překladatelství angličtina – čeština. Tady lze studovat češtinu ne v rámci slavistiky, jako je tomu na jiných vysokých školách a univerzitách, ale jako samostatný obor. Pro přijetí ke studiu je třeba mít základní znalosti češtiny. Pro jejich získání nebo prohloubení je před zahájením studia organizován intenzivní jazykový kurz. Čeština se pak během studia zaměřuje zejména též na odborný jazyk, a to převážně v oblasti techniky a ekonomiky. Na žitavské vysoké škole studují také mnozí čeští studenti, kteří absolvovali v České republice bilingvální maturitu (např. v Liberci, popř. v Praze). Absolventi studia překladatelství (Studiengang Englisch-Tschechisch) jsou diplomovaní odborní překladatelé. Mezi vysokou školou v Žitavě a pedagogickou fakultou v Ústí nad Labem jsou čilé odborné i lidské kontakty. Bohemistika na PF UJEP v Ústí umožňuje až pět žitavským studentkám ročně (v rámci jejich povinného zahraničního semestru) studovat češtinu spolu s českými studenty. Pro osvojování cizího jazyka v prostředí, kde se jím mluví, je to velmi cenný přínos a některé studentky opravdu dokázaly z tohoto semestrálního pobytu vytěžit pro svojí češtinu maximum. Ústecké bohemistky prof. Marie Čechová a doc. Ludmila Zimová přednášejí v Žitavě v rámci kompaktních seminářů o aktuálních otázkách češtiny, germanista doc. Ottokar Veselý seznamuje žitavské studenty s česko-německými vztahy v minulosti i současnosti. Univerzita Jana Evangelisty Purkyně a Hochschule Zittau/Görlitz, University of Applied Sciences (FH) již několik let úspěšně naplňují uzavřenou partnerskou smlouvu konkrétními činy v oblasti výuky i odborné a vědecké spolupráce.

Česky se ale v obou euregionech lze učit i mimo školní či vysokoškolský rámec. Důležitou roli tu hrají tzv. Volkshochschulen a podnikové vzdělávání. V jazykových kurzech v Volkshochschule se mohou zájemci (za úplaty samozřejmě) učit nejen základem češtiny, ale mohou ve své snaze pokračovat až do úrovně, která jim umožní složit zkoušky a získat oficiálně uznávaný certifikát. Velkému zájmu se těší i tzv. turistická čeština v kurzech, které jazykově připravují své zájemce na výlet či dovolenou v České republice. Oblibu si dovedou získat např. i takové kurzy, které se zaměří nejen na jazyk, ale také na kulturu sousední země, a nabízejí třeba jazykově-kulinářský kurz o specialitách české kuchyně. Mottem pro takové akce může být přesvědčení mnohých představitelů Volkshochschulen vyjádřené jazykovou hříčkou „Sprachen öffnen KultTüren“ (jazyky otevírají dveře kulturám).

V rámci podnikového vzdělávání si v Sasku mohou osvojovat cizí jazyky a také češtinu mnozí. Vede je k tomu přesvědčení, že sice s mnohými českými zákazníky

mohou jednat ve své mateřštině (protože mnoho Čechů umí německy), ale že je pro zdar jejich podnikání zdvořilé a výhodné umět alespoň trošku česky.

Na závěr je možno ještě uvést, že až pojedete např. do Žitavy, můžete na hraničním přechodu od saské pohraniční stráže a celníků slyšet pozdravy a pokyny v češtině. I to je výsledek jejich jazykové přípravy. Bohemisty jistě potěší, že to je čeština na slušné úrovni.

V tomto krátkém příspěvku jistě není možné podat vyčerpávající přehled o možnostech studia češtiny v dané oblasti. Soustředili jsme se proto na typické nebo naopak specifické příklady, které dokreslují mnohotvárnost toho, jak se lze ve dvou česko-saských euroregionech učit a naučit česky.

Poznámky:

¹ Srov. Hrdlička, M.: Čeština jako cizí jazyk: výsledky a výhledy. In: Konec a začátek v jazyce a literatuře, Acta Universitatis Purkynianae 71, Ústí nad Labem 2001, str. 179-181, cit. str. 179.

² Srov. též homepage www.pez-schule.de.

³ Více informací též na www.schillergymnasium.pirna.de.

⁴ hs-zigr.de

Slovo *to* v ustálených víceslovných výrazech jako prostředek kontextové a situační deixe (příspěvek k textovělingvistickému bádání katedry bohemistiky v Ústí nad Labem)

Ivana Kolářová

Hlavním tématem naší práce jsou výrazy se slovem *to* považované v mluvených projevech za ustálené (např. *jde to, nech si to/toho, dopracovat to někam* apod.). Čerpat budeme z excerpovaných literárních textů, především z řeči postav nebo ze stylizované řeči subjektivního vypravěče. Většinu výrazů nacházíme ve Slovníku české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné (dále jen SČFI). Pokusíme se ukázat, zda výskyt slova *to* souvisí se zapojením ustáleného výrazu s ním do komunikačního kontextu a do komunikační situace, popř. se zkušenostním komplexem komunikantů.

V pracích členů katedry bohemistiky v Ústí nad Labem má lingvistické zkoumání textu tradici, v 90. letech v něm důležité místo zaujímají práce M. Čechové (1996, 1997, 1999), A. Debické (1999), L. Zimové (1994). O jejich významu svědčí četné recenze a ohlasy (Balowski 2001, Gajda 1998, Hoffmannová 2000-2001, Kamiš 1996-1997, Kolářová 1995, Kraus 1999).

A. Debická (1999) se zaměřuje na analýzu textů uměleckých, publicistických a textů učebnicových. Výstavbu textu chápe jako jev komplexní povahy, opírá se o práce autorů uplatňujících globální a komunikativní přístup k textu a práce zabývající se texty literárními a literární komunikací. M. Čechová se ve svých studiích (1999) a monografiích (1996, 1997), na nichž se podílela, zamýšlí nad vztahem základních termínů – *komunikace, komunikování, komunikát, text*. Termínu *text* užívá pro označení *výsledku komunikování* (jako synonymum termínu *komunikát*), pro označení *struktury komunikátu* a zřídka pro samotný proces komunikace (Čechová a kol. 1996, s. 341). M. Čechová ukazuje, jak bývá pro vysvětlení struktury a významu textu (komunikátu) důležité poznání komunikační situace, komunikačního kontextu (1996, s. 342) a v některých případech také zkušenostního komplexu komunikantů (1996, s. 345). Tyto faktory se odrážejí ve výskytu výrazů, které skutečnosti přesně nepojmenovávají, ale pouze „naznačují“ pomocí deiktických slov – nejčastěji zájmen a zájmenných příslovcí (Čechová 1996, s. 346). Frekventovaným prostředkem tohoto druhu je slovo *to* v platnosti zájmenné, příslovečné, částicové i spojkové. L. Zimová (1994) ukazuje, které faktory ovlivňují konkurenci plnovýznamového pojmenování, pronominalizace a elize při vyjadřování větných členů v textu (Zimová 1994, s. 7). Výrazy konkurující plnovýznamovým pojmenováním pojímá především jako prostředky textové soudržnosti. Výraznou pozornost věnuje L. Zimová tvarům zájmena *ten* v různých funkcích souvisejících s textovým navazováním a slovu *to*, které charakterizuje jako demonstrativum univerzální (Zimová 1994, s. 37). Od zájmen *ten, ta*, popř. tvarů množného čísla se *to* liší tím, že může odkazovat k pojmenování jakékoliv gramatické charakteristiky a také k situaci, která byla popsána, popř. k něčemu, co vyplývá z obsahu předchozího textu (Zimová 1994, s. 123-127). Konkrétní příklady ukazují, že slovo *to* může konkurovat i různým formám příslovečného určení, z nichž některé cituje F. Trávníček: *Tot' to postav* (1930, s. 128; může znamenat *Sem to postav*); *Toť už je moc lidí na světě* (1930, s. 128; může znamenat *Nyní je už moc lidí na světě*). V literatuře druhé poloviny 20. století najdeme řadu textů, v nichž je *to* pronominalizačním prostředkem časového určení: „...*Je doba vánoc,*“ řekl děd, „*a já*

vám povím, co se mi právě v této době před Novým rokem přihodilo, když jsem byl tak stár jako tady Vavřínek. To ještě můj pan učitel otec nebyl učitelem na vsi...“ (Fuks 1991, s. 11; věta s *to* má pravděpodobně význam *Tenkrát ještě můj pan učitel otec nebyl učitelem na vsi...*); Nejhorší bylo, že probděla mnoho nocí u obou rodičů a že jí to viditelně bralo sílu. To už jsem věděl, že válka není ani bílá, ani vysoká, ani malá, ale že je nesmírně velká a hrozná... (Sedlmayerová 1993, s. 27; věta s *to* má pravděpodobně význam *V té době/Tenkrát už jsem věděl, že válka není ani bílá, ani vysoká, ani malá, ale že je nesmírně velká a hrozná...*).

Nebudeme nyní detailně rozebírat různé významy a funkce slova *to*, ale budeme se soustředit na jeho výskyt v ustálených obrazech a strukturách, které jsou považovány za frazeologizované (Bečka 1992, s. 78-79), a především verbální frazémy (Filipec – Čermák 1985, s. 176-177, s. 237). Podle M. Knappové (1976, s. 16) je častým pramenem frazeologizace běžně mluvený jazyk. Řadu frazémů obsahujících slovo *to* najdeme v SČFI. Některé z nich se objevují i ve starších mluvnických pracích (Trávníček 1930, Šmilauer 1947 aj.). F. Čermák považuje frazémy s *to* v češtině za poměrně frekventované (1994, s. 602). Rozlišuje mezi nimi frazémy, ve kterých *to* tvoří se slovesem idiom, např. *natřít to někomu, dopracovat to*, od těch, v nichž *to* obsazuje valenční pozici slovesa a je možné nahradit je zájmenem *něco* nebo plnovýznamovým pojmenováním. Na základě kritéria vymezeného F. Čermákem jsme vy excerpované výrazy se slovem *to* rozdělili na dvě základní skupiny:

A. Výrazy, v nichž slovo *to* nelze nahradit jiným výrazem

B. Výrazy, v nichž slovo *to* lze nahradit jiným výrazem

C. Ustálené obraty s *to* založené na elipse slovesného výrazu

ad A) Do této skupiny patří mj. obraty běžně mluveného jazyka typu *je to (s někým nějak/nějaké), umět v tom chodit, dopracovat to* apod.

a) V dokladech (1) – (4) neodkazuje *to* na skutečnost dříve pojmenovanou nebo naznačenou v předchozím textu. Jeho stálý výskyt v těchto obrazech můžeme považovat za výraz vzájemného předpokladu o společném zkušenostním komplexu komunikantů, nikoli zapojení textu do komunikační situace nebo komunikačního kontextu.

(1) S člověkem *je to* jako s přírodou. Známo jest, že příroda se ukládá k spánku a člověk nemlich *to* samý. (Fuks 1974, s. 91-92; SČFI. Výrazy slovesné, s. 78 – viz *být na tom nějak*)

(2) *Jak je to* teda s panem Kratinou?“ usměrňoval Horáckovou poručík. (Eidler 1990, s. 61; SČFI. Výrazy slovesné, A – P, s. 78 – viz *být na tom nějak*)

(3) *S přesazením* tatínka *to* bylo těžší, i když v inspekčním pokoji pro noční služby nastolila maminka jeho psací stůl. (Kubátová 1992, s. 139; SČFI. Výrazy slovesné, R – Ž, s. 197)

Šmilauer (1947, s. 30-31) v těchto případech hovoří o tzv. „zdanlivém podmětu“. Doklady (1) – (3) ukazují, že tyto výrazy s *to* často obsahují sloveso *být* (též Čermák 1994, s. 600) a můžeme je chápat jako (často obecné) hodnocení situace. Trávníček (1930, s. 149-150) hovoří o tzv. „bezbarvém *to*“ (původně bylo deiktickým citoslovcem a stávalo na počátku výpovědi). Doklad (4) lze spojit s případy, v nichž Šmilauer hovoří o „nadbytečném předmětu“ (Šmilauer 1947, s. 29).

(4) Zastavili se u potoka. Na protějším břehu rostlo husté kapradí. Dvojice svatojánských mušek působila skoro hrozivým dojmem, jako kdyby chtěla rušitele nočního klidu zlákat do míst, z nichž není návratu.

„Vzal *to* po cestě,“ posteskl si Richard Hons. „Za potokem jsou bažiny a skaliska...“ (Uher 1990, s. 104; SČFI. Výrazy slovesné, R – Ž, s. 314)

b) Slovo *to* ve frazému označuje skutečnost, kterou nelze jednoznačně pojmenovat, ale jejíž význam je zřejmý, nahradíme-li frazém výpovědí nefrazeologickou.

(5) Kolik času ti zabere, než sepíšeš hlášení načisto? ... Hodinu, *to jde*. (Eidler 1990, s. 15) (SČFI. Výrazy slovesné, A – P, s. 309)

Význam: např. ... tato doba (mi) vyhovuje / tato doba je vhodná (= „*jde*“).

(6) „Kde sehnal peníze?“

„Vydělal. Občas máknul na překladišti, tam *to sype*.“ (Uher 1990, s. 39; SČFI, Výrazy slovesné - 0)

Význam: ... tam práce hodně vynáší (= „*sype*“)/za práci tam lze hodně vydělat.

(7) Mé počítání na prstech obou rukou narušila tetina divná věta: „Pravil Věna, jak si hoch nedá říct, dopracuje *to* jak strýček Jan k besedním pořadům.“ (Kubátová 1992, s. 60; SČFI. Výrazy slovesné, A – P, s. 157)

Význam: ... skončí jak strýček Jan u besedních pořadů / *jeho práce skončí* (= *dopracuje to*) jako práce strýčka Jana u besedních pořadů.

(8) Opět se ukázalo, že *v tom* Trubáčková *neumí chodit* a že není z Líšně. (Těsnohlídek 1968, s. 58; SČFI. Výrazy slovesné, A – P, s. 161)

Význam: Ukázalo se, že Trubáčková *si v této situaci* (= „*v tom*“) *neumí poradit*.

Doklady (5) – (8) ukazují, jak slovo *to* může být i ve frazémeh prostředkem textové návaznosti, popř. jak někdy umožňuje fungování celého frazému jako prostředku vyjadřovací úspornosti (např. *to jde* místo *tato doba mi vyhovuje*, *to sype* místo *tam práce hodně vynáší/za práci tam lze hodně vydělat*).

c) Slovo *to* nelze nahradit jiným výrazem, ale lze k němu připojit vztaznou větu, která dostatečně specifikuje jeho význam (srov. 9, 10, 11).

(9) Vždyť Sommersová nic jiného nedělala, bylo mi to od první chvíle jasné, že Fiksála přivedla Karolíně právě proto, a taky jsem věděl, že *to myslí dobře* a že je jí osamělé milostpaní z upřímného srdce líto. (Sedlmayerová 1993, s. 48; SČFI. Výrazy slovesné, A – P, s. 469)

Význam: ...a taky jsem věděl, že *to, co dělá, myslí dobře*...

(10) Tak krásně *jsem to narafičil*, už jsem tě viděl, jak seš divá a bác. Všecko musilo jít bez tebe. (Sedlmayerová 1993, s. 48; SČFI. Výrazy slovesné, A – P, s. 469)

Význam: Tak *krásně jsem to, co jsem připravil, narafičil*...

(11) „... O střelných zbraních víte víc než já, tak to vezmu krátce. Vystřeleno bylo z pěti až osmi metrů. (Uher 1990, s. 104; SČFI. Výrazy slovesné, R – Ž, s. 313)

Význam: ...tak to, co vám chci vysvětlit / co jsem vám chtěl vysvětlit, vezmu krátce.

B. a) Slovo *to* lze nahradit plnovýznamovým pojmenováním, ale obvykle nahrazeno nebývá, protože jeho význam se rozumí z kontextu a situace; plnovýznamové pojmenování by tedy bylo nadbytečné.

(12) Blažena chodí po sednici a poklízí, prozpěvujíc si píseň obsahu smutného. Děd Vít Mundštuk se po ní točí a pak zazpívá to svoje Fixum, fixum, fixumfárum, při čemž tluče dvěma troubelema do stolu jako bubeník. Ale Blažena nic. Ohání se portvišem.

„Blaženko,“ praví děd Vít, „buď mou...“

„Nechte si to, jo?“ zní odpověď dívky Blaženy. (Poláček 1956, s. 58; SČFI. Výrazy slovesné, A – P, s. 495, 498)

Význam: Nechte si to obtěžování/ty řeči, jo?

(13) V den pohřbu Jana Opletala jsem byla s Irenkou, Emou a celou naší partou. Domů jsem přišla první. Opuštěný byt mi přišel vhod. Myslím, že jsem plakala, nevím. Matka se vrátila nezvykle pozdě, v nezvykle zbědovaném stavu. Krátce po ní Přemysl. Vyprávěla nám své zážitky. Jejich vývařovna byla zrovna ve středu děje. *Byli při tom*, alespoň u oken. (Adlová 1983, s. 143; SČFI. Výrazy slovesné, A – P, s. 81)

Význam: *Byli při té události*, alespoň u oken.

(14) „Budeš se taky musit přihlásit na zdejší národní výbor.“

„Na to je času dost,“ mávl otec rukou, ale on řekl:

„Půjdu tam zítra, ať *to mám z krku*. A zajdu i do města. (Fuks 1974, s. 110; SČFI. Výrazy slovesné, A – P, s. 370)

Význam: ...ať mám tu záležitost/to přihlášení z krku.

Užití slova *to* ve frazémeh v textech (12) – (14) je umožněno jejich zapojením do kontextu a komunikační situace. Slovo *to* funguje jako prostředek navazovací a současně jako prostředek vyjadřovací úspornosti.

b) Slovo *to* lze nahradit plnovýznamovým pojmenováním, ale mluvčí se jeho užití brání, většinou proto, že jde o pojmenování skutečnosti považované většinou za tabuizovanou (nepříjemná situace, vážná nemoc apod.).

(15) „Tak už *to mám za sebou*, Lukáši. Dnes poprvé jsem vstal. Při veliké vizitě si mi pan primář sedl na postel a povídá: „Mezi námi chlapy, pane Vlášku, vám musím říct, že jste nám dal co proto. Ale už *jste z toho venku*. ...“ (Adlová 1979, s. 12-13; SČFI. Výrazy slovesné, A – P, s. 445)

Význam: Tak už mám tu operaci za sebou... Ale už *jste z té nemoci/z nejhorsího venku*

C. V některých ustálených obratech je užití *to* založeno pravděpodobně na elipse slovesa:

(16) „Snad nechce bydlet u nás?“ polekala se paní Tomášková, když ji Nad'a vyrušila z ničeho tou novinkou.

„Ovšemže ne,“ uklidnila matku a ta poněkud podrážděně vyjela: „*Jak to – ovšemže ne!* Copak mu u nás scházelo?“ (Adlová 1983, s. 135)

Výraz *jak to* je pravděpodobně důsledkem elipsy slovesa *myslíš*, neeliptická výpověď by zřejmě zněla *Jak to myslíš*.

(17) Sourozenci se dohodli, že počkají, až Jiří najde spolehlivého lékaře. Pochopitelně, že se Ema nemohla svěřit rodinnému lékaři ani porodníkovi, který přivedl na svět její mladší příbuzenstvo. *To tak!* (Adlová 1983, s. 161)

Výraz *to tak* je pravděpodobně důsledkem elipsy slovesa *scházelo by*, neeliptická výpověď by zřejmě zněla *To by tak scházelo*.

(18) Petr Just odložil příbor, způsobně si utřel ústa do ubrousku a zahleděl se na Čemuse. „*Co ty na to?*“ (Uher 1990, s. 60)

Výraz *co ty na to* je pravděpodobně důsledkem elipsy sloves *říkáš*, neeliptická výpověď by zřejmě zněla *Co ty na to říkáš?*

Předložené texty prezentují pouze menší výběr dokladů obsahujících frazémy se slovem *to*. Pokusili jsme se ukázat užití univerzálního deiktického výrazu v ustálených obratech a frazémeh jako prostředek vyjadřovací úspornosti, popř. jak je užití slova *to* umožněno zapojením příslušných obrátů do komunikačního kontextu a komunikační situace, nebo je důsledkem zkušenostním komplexem komunikantů. Další doklady poskytnou nejen excerpce z umělecké literatury, ale také z mluvených projevů. V budoucnu uvažujeme také o využití jazykového materiálu Českého národního korpusu. Lze předpokládat, že teoretická východiska budou tvořit vedle prací citovaných v seznamu literatury i další stati a studie severočeské lingvistiky.

(Poznámka: Proložení a zvýraznění některých výrazů kurzívou provedla autorka příspěvku.)

Odborná literatura:

Balowski, M.: O výstavbě a stylu textu. Stylistické analýzy a interpretace. In: Bohemistyka 1/2001. Walbrzych 2001, s. 84-88.

Čechová, M.: Vztah komunikátu a textu. In: Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. I. diel. Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Béla, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Béla, Banská Bystrica 1999, s. 32-37.

Čechová, M. a kol.: Čeština – řeč a jazyk. ISV, Praha 1996.

Čechová, M. – CHloupek, J. – Krčmová, M. – Minářová, E.: Stylistika současné češtiny. ISV, Praha 1997.

Čermák, F.: České frazémy a idiomy verbální. In: Slovník české frazeologie a idiomatiky, R-Ž. Academia, Praha 1994, S. 597-630.

- Debická, A.: O výstavbě a stylu textu. Stylistické analýzy a interpretace. AUP 48, Studia linguistica VI. UJEP, Ústí nad Labem 1999.
- Filipec, J. – Čermák, F.: Česká lexikologie. Academia, Praha 1985.
- Gajda, S.: Stylistika současné češtiny. Stylistyka VII. Uniwersytet Opolski, Opole-Kraków-Lublin 1997, s. 423-428.
- Hoffmannová, J.: Stylistické interpretace Aleny Debické. Český jazyk a literatura 51, 2000-2001, s. 253-255.
- Kamiš, K.: Způsoby vyjadřování větných členů v textu. Český jazyk a literatura 47, 1996-1997, s. 141-142 (recenze monografie L. Zimové).
- Knappová, M.: O vzniku příslovcí z frazeologických spojení. Slovo a slovesnost 37, 1976, s. 15-19.
- Kolářová, I.: Komplexní pohled na prostředky vyjadřování větných členů v textu. Zpravodaj katedry bohemistiky. V/1995, č. 1. Pedagogická fakulta, katedra bohemistiky. UJEP, Ústí nad Labem 1995, s. 16-18 (recenze monografie L. Zimové).
- Kraus, J.: Vyšla nová učebnice české stylistiky. Naše řeč 82, 1999, s. 45-47.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky, A-P. Academia, Praha 1994.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky, R-Ž. Academia, Praha 1994.
- Šmilauer, V.: Novočeská skladba. Nakladatelství Ing. K. Mikuta, Praha 1947.
- Trávníček, F.: Neslovesné věty v češtině. Díl I. Věty interjekční. Filozofická fakulta, Brno 1930.
- Zimová, L.: Vyjadřování podmětu v textu. Naše řeč 74, 1991, s. 75-85.
- Zimová, L.: Podmět pronominální nebo pronominalizovaný, vyjádřený nebo elidovaný? In: Sborník Pedagogické fakulty v Ústí nad Labem. Řada bohemistická. Ústí nad Labem, Pedagogická fakulta 1990, s. 5-12.
- Zimová, L.: Způsoby vyjadřování větných členů v textu. Konkurence pojmenování, pronominalizace a elize. AUP 48, Studia linguistica VI. UJEP, Ústí nad Labem 1994.

Excerpovaná literatura:

- Adlová, V.: Trpká vůně podzimu. Žatva, Československý spisovatel, Praha 1983.
- Adlová, V.: Říkáte, abych věřil? Československý spisovatel, Praha 1979.
- Eidler, P.: Kritická noc. Naše vojsko, Praha 1990.
- Fuks, L.: Návrat z žitného pole. Československý spisovatel, Praha 1974.
- Fuks, L.: Cesta do zaslíbené země a jiné povídky. Horizont, Praha 1991.
- Kubátová, M.: Obchod iluzemi. Československý spisovatel, Praha 1992.
- Poláček, K.: Ze soudní síně. Československý spisovatel, Praha 1956.
- Sedlmayerová, A.: Dům. Nakladatelství v Ráji, Praha 1993.
- Těsnohlídek, R.: Zlá rada, hotové neštěstí. In: 141 soudniček českých autorů. Praha: Odeon, 1968, s. 57 – 59.
- Uher, F.: Volání racků. Naše vojsko, Praha 1990.

Problematika slovesné valence a intence na 1. st. ZŠ

Karel Kamiš

Úvod

V návaznosti na náplň pracovního semináře *Historie, současnost a budoucnost severočeské lingvistiky* věnujeme pozornost *valenčně-intenčnímu pojetí skladby* ve škole v pojetí J. Novotného a dalších lingvistů katedry bohemistiky Pedagogické fakulty UJEP v Ústí nad Labem vedle pojetí skladby v *Mluvnici češtiny* (3) a dalších pojetí skladeb citovaných v textu našeho příspěvku.

Valenční pojetí skladby ve škole

V roce 1988 jsme vydali s J. Nekvapilem antologii článků s názvem *Valenční pojetí skladby ve škole*.³ Šlo o články týkající se modernizace výuky české skladby se zvláštním zaměřením na *jazykové vyučování*. Valenčním pojetím se tu míní pojetí skladby, které pracuje s pojmem *valence* jako s jedním ze svých centrálních pojmů, k nimž ovšem patří i pojem *intence*. Cílem bylo ukázat vývojovou dynamiku diskuse o uvedené problematice.²

Pro pochopení problematiky modernizace výuky syntaxe jsme do antologie zařadili příspěvek F. Daneše *Způsoby výkladu stavby věty* (s. 10 - 15), dále příspěvek F. Daneše, J. Kořenského, Z. Hlavsy *Nové tendence v oblasti syntaktického bádání a jazykového vyučování s rozvržením syntaktické látky pro všechny stupně školní výuky i se zvláštním zaměřením na stupeň první* (s. 16 - 27). V antologii jsou dále uvedeny příspěvky Z. Hlavsy *Nový pohled na skladbu a vyučování českému jazyku* (s. 28 - 37), O. Müllerové *Větný rozbor a nové pojetí syntaxe* (s. 38 - 50), J. Nekvapila *K valenčnímu pojetí skladby a pravopisné tradici v češtině* (s. 61 - 65), J. Hrbáčka *Několik poznámek k syntaktickým výkladům v nových učebnicích českého jazyka* (s. 102 - 112) a Z. Hlavsy *Koncepce větného vzorce v gramatickém popisu slovanských jazyků (čtvrt století zkušeností a problémů)* (s. 113 - 124). V antologii je uvedena i část oddílu *Skladba z učebnice ČJ I - IV* (s. 51 - 60) a dva příspěvky J. Novotného (s. 66 - 101).

Antologie *Valenční pojetí skladby ve škole* dodnes může sloužit především ve vysokoškolské výuce. Autoři antologie doporučují vstoupit studujícím do četby syntaktických příspěvků článkem O. Müllerové *Větný rozbor a nové pojetí syntaxe*; po něm může následovat četba příspěvku Z. Hlavsy *Nový pohled na skladbu a vyučování českému jazyku* — lze ho zadat jako koreferát k článku O. Müllerové. Tím student získá orientaci v problematice moderního syntaktického výzkumu a může ho konfrontovat se syntaxí tradiční. V tom mu bude nápomocný článek F. Daneše *Způsoby výkladu stavby věty* a další příspěvky v antologii.⁴

Do antologie byly zařazeny i dva příspěvky J. Novotného reprezentující osobitou verzi severočeské valenční teorie. První z nich s názvem *K některým aspektům valenční teorie* zaujme podrobnou analýzou *neslovesné valence* (s. 66 - 80).

Tím se tento příspěvek výrazně odlišuje od ostatních příspěvků antologie, a zároveň je vhodně doplňuje. Analyzována je v něm valence substantiv dějových, činitelských, substantiv s významem výsledku děje, deadjektivních substantiv s významem vlastnosti, substantiv s významem nositele vlastnosti, neodvozených substantiv, dále valence deverbativních adjektiv a valence adverbii, zejména

deadjektivních. Analýza neslovesné valence vychází z téhož metodologického hlediska jako popis valence slovesné, a je tak dalším rozpracováním jeho možností.

Druhý příspěvek s názvem *Valenční syntax a vyučování českému jazyku* (s. 81 - 101) je cenný tím, že na příkladech z učebnic českého jazyka různých ročníků ZDŠ ukazuje, jakými způsoby lze zavádět prvky valenční syntaxe do jazykového vyučování. Propracován je tu hlavně formálně gramatický aspekt valenční syntaxe, včetně valence neslovesné.⁵

J. Novotný publikoval i další syntaktické práce, které se týkaly výuky valenčně-intenční skladby na vysokých i středních školách v předmětu český jazyk.

Jde především o vysokoškolská skripta *Nástin syntaktického popisu češtiny (na základě valenční teorie)* z roku 1984⁶ a o stejně pojmenovanou monografii z r. 1994.⁷ Obě syntaktické práce slouží vysokoškolské výuce valenčně-intenční skladby hlavně na PF UJEP v Ústí nad Labem. Pro potřeby výuky valenčně-intenční skladby na středních školách vydal J. Novotný s kolektivem lingvistů působících na katedře českého jazyka a literatury v Ústí nad Labem A. Debické, K. Kamiše, L. Kuby a K. Tahala *Mluvnici češtiny pro střední školy* ve Fortuně (1992 první vydání; 1997 upravené vydání).⁸ V této středoškolské učebnici vypracoval oddíl *Skladba* (s. 65 - 95). Na tuto *Mluvnici češtiny* navázala *Mluvnická, pravopisná a lexikální cvičení k Mluvnici češtiny pro střední školy* autorů K. Kamiše, L. Kuby a E. Müllerové procvičující i valenčně-intenční pojetí skladby; učebnici lektorovali J. Novotný a L. Klimeš.⁹ Problematikou valenční skladby se týkaly i některé další odborněpopulizační příspěvky J. Novotného, k nimž lze např. řadit *Valenční syntax a vyučování českému jazyku*¹⁰ a *Valenční syntax a jazykové povědomí žáků*.¹¹

V našem příspěvku týkajícím se problematiky valenčně-intenční skladby a její možné výuky na 1. st. ZŠ vycházíme jak z pojetí *Mluvnice češtiny* (3),¹² tak z uvedených příspěvků z *Valenčního pojetí skladby ve škole*, z citovaných syntaktických prací J. Novotného, z dalších skladeb češtiny¹³ a i z našich odborných prací týkajících se výuky bohemistiky na 1. st. ZŠ.^{14,15} Problematikou výuky mateřského jazyka českého na 1. st. ZŠ se zabývají i některé rozvojové projekty autora příspěvku.^{16,17,18}

Ontogeneze intelektuálních schopností dítěte v (raném) dětství

Pokud se zabýváme problematikou výuky mateřského jazyka českého na 1. st. ZŠ, musíme nutně přihlížet k *vývojovému stupni* dítěte nebo žáka, tj. respektovat zásadu *přiměřenosti* k vývojovému stupni.¹⁹ U žáků, kteří navštěvují 1. r. ZŠ, lze již záměrně a plánovitě vytvářet povědomí jazykové správnosti a náležitosti spisovných tvarů s omezováním ostatních forem.²⁰ Se zřetelem na *psychologické, biolingvistické a reflexologické* pojetí vývoje řeči u dítěte navazuje 1. st. ZŠ na *stadia vývoje vlastní řeči a intelektualizace řeči*, a to za předpokladu, že ontogeneze řeči probíhá v normě.²¹

Z komplexního reflexologického, biolingvistického a psychologického pohledu dětská *komunikace* na počátku vstupu dítěte do 1. r. ZŠ již staví na pochopení a rozumění textu. Konkrétní *myšlení* začíná přecházet do stadia myšlení abstraktního až logického (později) umožňujícího poznání vztahů mluvnického systému; *časové kategorie* jsou již komplexně chápány pro minulost, logickou přítomnost i pro budoucnost; *zájmy* vedle detailu začínají děti sledovat i celek; *chtění* se začíná opírat i o záměry do budoucna; *motivace* začíná být racionální, estetická a morální.²²

Při nárysu ontogeneze intelektuálních schopností dítěte zaměřených i na komunikační proces vycházíme z *reflexologického* pojetí ontogeneze řeči. Z biolingvistického hlediska se zřetelem na reflexologické pojetí ontogeneze řeči u dítěte lze stanovit dvě stadia vývoje řeči, a to *předběžná stadia vývoje řeči* a *stadia vývoje vlastní řeči na úrovni vyšší nervové činnosti*.²³

Pozn.: A. Předběžná stadia vývoje řeči zahrnují: I. Pudové projevy na úrovni nižší nervové činnosti, a to: 1) stadium křiku, 2) stadium křiku s citovým zabarvením, 3) stadium žvatlání napodobovacího. II. Reflexy napodobovací na úrovni formy přechodné mezi nižší a vyšší nervovou činností, a to 4) stadium žvatlání napodobovacího, 5) stadium napodobování. III. Modulační faktory na úrovni formy přechodné mezi nižší a vyšší nervovou činností, a to 6) modulační faktory jako předstupeň mluvené řeči. B. Stadia vývoje vlastní řeči na úrovni vyšší nervové činnosti zahrnují: IV. činnost 1. signální soustavy, a to 7) stadium rozumění, 8) stadium emocionálně volní, 9) stadium reprodukování asociací. V. Forma přechodná mezi 1. a 2. signální soustavou zahrnující 10) zobecňování transferem. VI. Činnost 2. signální soustavy, a to 11) stadium logických pojmů, 12) intelektualizace řeči.²⁴

Z hlediska *gramatického* i *lexikálního* vývoj řeči dítěte v raném dětství a předškolním věku zahrnuje několik stadií. 1. Období *přípravné* (0.0 - 1.0): Zahrnuje *předřečové* stadium řeči. Dítě komunikuje *křikem* bez signálního významu (0.0 - 0.3), *broukáním* (0.3), *hlasovými projevy pohody a nepohody* (0.4), *žvatláním* (0.4), *stabilizovanými zvuky* (0.5), *napodobováním hlaskových skupin, tj. slyšeného zvukového materiálu* (0.6), *porozuměním přáním a příkazům svého sociálního okolí* (0.6), *komunikační gesty* (0.8), *dětskými slovy máma, papa* (0.9). 2. Období *jednoslovných výpovědí* (1.0 - 1.6): Dítě užívá svých slov (tj. dětských slov/neologismů) ve smyslu výpovědním - slova nepojmenovávají podstaty a jevy skutečnosti, ale mají charakter výpovědní; v počáteční fázi jde o slova onomatopoická, resp. slovní druh citoslovcí. 3. Období *paratactické* (2.0 - 2.6): Toto období je charakteristické řetězcovým (tasemnicovým) řazením slov a vět ve výpovědní celky. Dítě řečí vyjadřuje svá přání a reaguje verbálně i neverbálně na běžné podněty okolního světa; počátek flexe. 4. Období *hypotactické* (2.0 a dále): Dítě začíná hovořit o nejobvyklejších situacích (3.0 a dále); postupně se stává komentátorem vnějšího světa (4.0 a dále); vedle otázky *Co je to?* přibývají otázky *Proč?* na něž v řadě případů není snadno odpovídat s ohledem na vývojový stupeň poznání. Dítě si začíná uvědomovat *sebe sama*; začíná si říkat *Já* (3.0); pozornost zacílená na sebe sama je spjatá i se stavem individuální řečové ontogeneze *Já*. Na sebeuvědomování navazuje tzv. *období vývojových potíží řeči*: Nastává kolem (3.0) v období přechodu z konkretizační úrovně prvosignální do úrovně druhsignální, do počátků vytváření schopnosti abstraktního myšlení. U *Já* vznikají *konflikty* mezi *chtít* a *říct*; dítě se zaráží v řeči, opakuje počátky slov, popř. celá slova, vypomáhá si gestikulací i zesílenou modulací (jde o potíže řeči vývojově fyziologické).²⁵ Toto ontogenetické období bývá provázeno i tzv. *negativizmem*, v němž dítě (verbálně) oponuje všemu, co je na něm vyžadováno z okolí (*Jak se jmenuješ?* - *Nekarel Nekamišů* - možná odpověď negativistického dítěte, jež svůj negativismus verbálně formalizuje); v interpersonálním pojetí je negativismus vesměs u dospělých osob jednou z forem vyrovnávání se s náročnými životními situacemi. Následně dítě (5.0 a dále) je již schopno běžně komunikovat a ví, co smí nebo nesmí říci.

Pokud dítě slova vnímá jako podněty k vykonávání pokynů, je účastna na jeho psychickém vývoji 1. signální soustavy. Na slovní podněty jsou jeho reakce především citové (stadium rozumění; stadium emočně volní; stadium reprodukování asociací).

S rozvíjením samostatné řeči se dítěti rozšiřuje jak poznávání okolního světa přírodního a sociálního, tak poznávání vzájemných vztahů mezi lidmi a zvířaty, věcmi a ději. Dítě na počátku procesu intelektualizace řeči si všímá většinou osob, zvířat, předmětů a věcí, které ho obklopují. Jde tu o období *substanční* s převahou *substantiv*, tj. jde o období, v němž v mluvě používá jednoduchých *pojmenování* (*máma, táta, teta, pes, auto*). Následná fáze procesu intelektualizace řeči je fáze *akční* vyznačující se v řeči užíváním *citoslovcí* a *sloves* (*haf, bú, bum, bác; papat, houkat*) i *substantiv*, *citoslovcí* a *sloves* v jednoduchých promluvách (*Pes — haf! Kája — papat!*). Nakonec dítě v tomto procesu intelektualizace řeči věnuje pozornost *vlastnostem* a *vztahům*, což je období *relační* s užíváním *adjektiv, adverbii* a dalších *slovních druhů* jeho mateřštiny.

K přechodu z fáze přechodné do fáze stadia logických pojmů a intelektualizace řeči dochází od okamžiku, pokládá-li dítě otázku *Co je to?*, a to ve smyslu jeho žádosti, aby mu byly věci jmenovány, k čemuž dochází kolem věku 2.0 (viz forma přechodná — zobecňování transferem). Dětské myšlení se začíná pohybovat od bytosti nebo věci zase k bytosti nebo věci vyjadřovaným v dětské řeči substantivy, k jejich příznakům vyjadřovaným adjektivy nebo slovesy. Substantivum tak uvádějí s jiným substantivem přímo (*stůl - oběd* v řeči dítěte v raném dětství; *stůl na jídlo*) nebo prostřednictvím *adjektiva* (*jídelní stůl*) či prostřednictvím *slovesa* v predikačním vztahu (*stůl slouží k jídelní*).

Chápání *vztahů* se začíná odrážet již v řeči dítěte v raném dětství. Zahrnuje: 1. *Místní orientace* (V řeči dítěte se objevuje jako první pojem *tam* (1.8), který vyžaduje pojem *zde* — pojem *zde* bývá vyjádřen později, a to jako pojem *tu* (2.1) a pojem *tady* (2.2). — Vertikální směr *bác*, tj. pojem *dole* (1.1), ale mnohem později pojem *dolů* (2.7) a pojem *nahoře* (2.2)). 2. *Stejnost a různost* (Stejnost a různost dítě verbálně rozlišuje od doby kojenecké; odlišuje *matku* od jiných *žen*, *otce* od ostatních *mužů*). 3. *Časová orientace* (Dítě do tří let není schopno časové abstrakce; do této doby operuje s čísly do dvou; např. *jeden* může znamenat *ten druhý* (2.1); *druhý* zase *jiný* (*druhá teta = jiná teta* (2.5)). 4. *Příčinné vztahy* (Myšlení dítěte do dvou let je *prekauzální*; příčinné vztahy nechápe. Rozpoznává nejvýše souvislosti osobní v lidských činnostech v rámci individuální socializace. Po příčinách přírodních a fyzikálních vůbec nepátrá). 5. *Gramatické vztahy* (Gramatické vztahy dítě postřehne záhy po pochopení jmenovací funkce slov. Např. náležité užití předložky *v* (*lidi v poli*; 2.1); *na* (*lidi na zemi*; 2.2); *do* (*Jdeš do boudy!* 2.2); popř. *sklonění* slova (*Utek (míč) Dádímu* 2.2). Dítě na tomto stupni ontogeneze řeči mluví *agramaticky*, tj. užívá slov bez ohledu na jejich tvary, jsou-li ohebné. Dítě chápe význam slova, nikoli však abstraktnější význam mluvnického tvaru.²⁶

V prvním stadiu v *otázkovém gradientu* bývá orientace ve jménech předmětů *Co je to?* Kolem 2.8 se začínají vyskytovat otázky *místní Kde?* a *časové Kdy?* a kolem 3.0 nastává vrcholový stupeň tohoto gradientu projevující se otázkami *Proč?* a *Jak?* vrcholící ve věku pětiletého dítěte.

Při osvojování *gramatičnosti* mateřštiny jak v rovině *paradigmatické*, tak v rovině *syntagmatické* dítě vychází z *nápodoby* a z *analogie* - proto často chybuje tam,

kde není možno užít analogie. Např. Vidíš, dědečku, tys říkal, že selky *nepudou* (nepůjdou) v průvodu a ony *pudly* (šly) (3.0). Maminko *vyhni* (vyžeň) tu vosu! - Neříká se *vyhni*, říká se *vyžeň!* Mami, já už jsem tu vosu *vyženil!* (vyhnal)²⁷

Na verbálním podkladě začíná prohlubování *individuální slovní zásoby dítěte*. Dítě zvládá jak označení pro jednotlivé *pojmy*, tak si začíná uvědomovat i vztahy, které mezi pojmy a jim odpovídajícími výrazy existují. Jde tu o vztahy mezi pojmem a jeho vyjádřením, o vztahy slov *příbuzných, nadřazených, souřadných a podřadných*, o *synonymii* vyjádření, o vyjadřování *opaku* a o vyjadřování různých dalších *odstínů významu*.²⁸

Pozn.: *Sémantická síť* vyjadřuje význam *pojmu* pomocí jeho vztahů k jiným pojmům.²⁹ Lze jí využít při analýze *pojmu*, které lze rozkreslit pomocí *grafů*, v nichž *uzly* tvoří *pojmy* a *spoje* znázorňují *sémantické vztahy* mezi příslušnými *pojmy*. Např. pojem *pták* je definován pomocí *obecné třídy*, do které náleží, že je to *zvíře*. Jeho *vymezujícími vlastnostmi* je pak to, že má *křídla* a že je schopen *létat*. Příklady ptáků jsou pak uvedeny. - Grafická struktura pojmu *pták* může následně sloužit k zodpovězení otázky *Co je příkladem ptáka?* Je vidět, že sémantickou síť lze užít při testování pojmů individuální slovní zásoby u předškolního dítěte a následně v mladším školním věku v lexikálním učivu.

Myšlení

Myšlení lze pojímat vzhledem k lingvistice a k jejím aplikovaným oborům jako činnosti lidského (dětského) mozku odrážející vztahy jedince k jeho přírodnímu a sociálnímu prostředí. Obecnou charakteristikou myšlení jsou *poznávací procesy* probíhající mezi jedincem a jím vnímaným objektem. Jde společně o procesy *logickomyšlenkových operací* a zároveň i o procesy *poznávacích metod* při osvojování si řeči v průběhu řečové ontogeneze a jazyka při osvojování si jeho systému v průběhu školní výuky mateřštiny, popř. cizího jazyka.³⁰ Jde o procesy *analýzy* a *syntézy*, *abstrakce* a *zobecnování*, *indukce* a *dedukce*, *analogie* a *klasifikace*, popř. procesy tzv. *odvozených operací*.³¹

Pozn.: Myšlenkové operace, jež mají převážně verbální charakter pro předškolní věk dítěte a věk mladšího školáka, strukturují počáteční informace o problémové situaci. Jejich prostřednictvím vzniká jakýsi obraz světa v dětském mozku, který se proměňuje v průběhu řešení problému tak, jak dětský mozek odhaluje nové okolnosti v postupné verifikaci hypotéz.

Dítě, jež se učí mluvit, staví na procesech logického myšlení, které mají určitou řečovou, resp. jazykovou formu, opírající se o zákony nervové činnosti. Lze předpokládat, že myšlení dítěte, jež je logické a staví na logickomyšlenkových operacích, od prvopočátku ontogeneze řeči a myšlení tvoří spolu s řečí a její gramatickou stavbou jednotu.

V reflexologickém pojetí, z něhož vycházíme v procesu ontogeneze řeči dítěte, *myšlení* začíná budovat ontogeneticky na elementárním, představově názorovém základu. Následně přechází k abstraktnímu pojmovému myšlení. *Myšlení* dítěte a mladšího žáka postupuje od *bezprostředního konkrétního*, které ještě nebylo *promyšleno*, tj. podrobena *rozboru* a *kritice*, k *abstraktnímu*, k jednoduchým *představám* a *pojům*, k *obecným kategoriím*, a odtud se vrací ke *konkrétnímu*,

chápanému jako syntéza mnoha určení (viz stadium logických pojmů a stadium intelektualizace řeči v řečové ontogenezi dítěte).³²

Pozn.: Na rozdíl od charakteru myšlení dítěte a následně mladšího školáka má myšlení dospělého člověka *aktivní charakter a relativní samostatnost*. Myšlení na této úrovni umožňuje docházet logickomyšlenkovými operacemi s pojmy a při respektování logických zákonů k novým poznatkům, tj. myšlení je výrazem poznání světa v abstrakcích (viz metoda pokusu a omylu byla nahrazena rozumovou – pokus a omyl neprobíhá ve skutečnosti, nýbrž v myšlenkách).³³ To lze doložit procesy symbologeneze lidského jedince i lidského druhu promítajících se i do procesů symbologeneze lidského jedince v sociálním prostředí a i typů komunikace žáků ve škole v jejich jednotlivých předmětech.

Symbologeneze lidského jedince i lidského druhu

Podle Bertalanffyho koncepce *symbolismu*, který se nám promítá i do raného stadia dětského *myšlení*, je základním faktorem antropogeneze evoluce symbolismu, tj. lidský jedinec je symbolicky tvořící, symboly užívající a symboly ovládaný živočich. *Symbolismus* staví na symbolech, jež jsou a) *reprezentativní* (představující věc, která je symbolizována), b) *předávány prostřednictvím procesů učení jedince* (proti vrozeným instinktům a pudům), c) *svobodně tvořeny* (bez existence biologicky posíleného spojení mezi symbolem a věcí, jež označuje).³⁴

Pozn.: Podle Bertalanffyho koncepce teorie symbolismu jsou důsledky symbolismu obrovské. 1. Fylogenetická evoluce (založená na dědičných změnách) byla vytlačena historií (založenou na tradicích symbolů). 2. Metoda pokusu a omylu byla nahrazena rozumovou – pokus a omyl neprobíhá ve skutečnosti, nýbrž v myšlenkách. 3. Symbolismus umožnil uskutečnění účelnosti. 4. Symbolické systémy (vytvořené člověkem) získaly autonomii. 5. Symbolický systém získává algoritmické vlastnosti, resp. „*Myšlenkově nutné důsledky obrazů (či symbolů) se stávají obrazy přírodně nutných důsledků zobrazených předmětů.*“ 6. Pojmová anticipace budoucnosti vytváří z ní úzkost a strach. 7. Symbolismus vytvořil Ego(bariéru) a oddělil (ostatní) svět od Ego.³⁵

Symbolická aktivita a komunikace

Symbolická aktivita opírající se o *vyšší mozkové funkce*, jež jsou účastny komunikace již u mladších školáků při vstupu do 1. r. ZŠ, obecně zahrnuje minimálně dvě oblasti, týkající se jejího charakteru, a to *emocionální* a *diskurzivní symbolismus*.³⁶

1. *Emocionální symbolismus* (mozkové funkce *emočního charakteru*) představuje tu oblast *nediskurzivního* symbolismu, která nenese informaci o logickomyšlenkovém poznání, nýbrž se týká sdělování *hodnot*, a nikoli faktů. S relativně vyhraněnějším *emocionálním typem komunikanta* a následně s *emocionálním typem komunikace* spjaté s biologickými faktory se setkáváme vedle populace předškolních dětí i mladších školáků hlavně u té části dospělé populace, která může vykazovat nižší úroveň vzdělání, popř. až negramotnost.^{37,38}

Pozn.: *Emoční funkce mozku* jsou relativně velmi stabilní a časově jen málo proměnné. Emocionálně-symbolickou aktivitu lze analyzovat již u mladších školáků 1. st. ZŠ, pokud jejich mozkové funkce nevykazují nějakou funkční defektivitu.³⁹ Emocionální symbolismus je limitován *biologicky*, resp. z našeho pohledu

biolingvisticky. Vychází jednak z 1. Chování daného 1. a) neurálně centrálním nervovým systémem (vrozeného a zčásti naučeného) a 1. b) humorálně (endokrinního a metabolického) a jednak z 2. Chování nově ad hoc produkovaného (a to slepě či intuitivně).⁴⁰

2. *Diskurzivní symbolismus* (mozkové funkce *racionálního charakteru* odrážející vztahy jedince k jeho prostředí) představuje tu oblast, která se týká sdělování informace z oblasti lidského poznání mající převážně *verbální ráz*. Jejím dominantním znakem je její *diskurzivní charakter*, vycházející ze způsobu myšlenkového postupu, při němž v CNS jedince probíhají *logickomyšlenková vyvozování souvislostí*.

Pozn.: Zastoupení diskurzivního symbolismu v komunikaci jedince je limitováno biologicky, resp. biolingvisticky. K emocionálnímu symbolismu zahrnujícímu 1. chování jednak dané 1. a) neurálně centrálním nervovým systémem (vrozeně a zčásti naučeně) a 1. b) humorálně (endokrinně a metabolicky) a jednak 2. chování jednak nově ad hoc produkované (a to slepě či intuitivně) přistupuje u *diskurzivního symbolismu* navíc chování *nově ad hoc produkované*, a to *úvahou* zcela *kognitivně* (okrajově intuitivně). Pro diskurzivní symbolismus má klíčový význam symbolická funkce, jež umožňuje označování předmětů, jevů a vztahů nejčastěji verbálními znaky.

Symbolické funkce se opírají o: 1. Konceptualizaci pojmů a pojmových tříd; 2. Vytváření výroků, jejich verbální prezentaci a vyvozování jedněch výroků z druhých; 3. Odhalování vztahů, souvislostí a zákonitostí v realitě (vnější i vnitřní) a jejich chápání; 4. Vytváření programů, koncepcí a schémat činnosti; 5. Vytváření hypotéz; 6. Rozhodování mezi (možnými) alternativami na základě anticipace jejich důsledků; 7. Cílevědomé řešení problémů včetně kontroly výsledků; 8. Zpracování a využívání informací v činnosti; 9. Vnitřní modelování skutečnosti a mentální zobrazení.

Diskurzivní typ komunikanta

S ohledem na charakter komunikace i s ohledem na obecné typy učení lze vymezit typy verbálně abstraktní, komunikativní, vizuální, haptické a pohybové.

1. Typ *verbálně abstraktní*: K tomuto typu patří jedinec vyznačující se tím, že si vyděluje informace od redundance, že si ujasňuje jednotlivé pojmy s jejich souvislostmi; symbol je pro něj bližší než realita. V populaci jde o typ, který je zastoupen v nadprůměru (asi 3 % populace), popř. i v části vyššího průměru.

2. Typ *komunikativní*: K tomuto typu patří především jedinec vyznačující se tím, že o informaci mluví, čímž si ji ujasňuje. V populaci jde o typ spadající do *vyššího průměru* (asi 25 % populace). U jedinců v *nadprůměru* a *vyšším průměru* nacházíme tyto biolingvistické znaky: 1. *Myšlení* je abstraktní až logické a tvořivé; 2. *Cítění* zahrnuje emoce vyšší; 3. *Chtění* se opírá o cílevědomou vůli s odhodláním za vyšším cílem; 4. *Zájmy* o celky podložené logickomyšlenkovými operacemi; 5. *Chování* je cílevědomé; 6. *Řeč*: slovní. Úspěšnou komunikaci u komunikativního typu lze začít potenciálně stavět na výkladu a slovní instruktáži.

3. Typ *vizuální, haptický a pohybový*: K tomuto typu patří především jedinec, který si buď živě pamatuje viděné, nebo hmatem osvojované (určité dovednosti řemeslné) či vnímané dotykem. V populaci jde o typ spadající k *nižšímu průměru* (asi 25 % populace). U této části populace je 1. *Myšlení*: spíše konkrétní; 2. *Cítění*: emoce

spíše situační vybavené konkrétním podnětem a spojené s příjemným tělesným prožitkem; 3. *Chtění*: spíše vědomé, které vyplývá z dané životní situace; 4. *Zájmy*: spíše o detaily; 5. *Chování*: spíše vědomé; 6. *Řeč*: slovní. Úspěšnou komunikaci u vizuálního, haptického nebo pohybového typu lze začít potenciálně stavět na názornosti.

Pozn.: Zřetelný podprůměr (IQ 67 až 90; moroni, pásmo tuposti) nestačí na základní vzdělání (školu vyhodí s prospěchem podprůměrným nebo špatným); týká se asi 25 % populace. U této části populace je 1. *Myšlení*: konkrétní; 2. *Cítění*: emoce spíše situační vybavené konkrétním podnětem a spojené s příjemným tělesným prožitkem; 3. *Chtění*: spíše vědomé, které vyplývá z dané životní situace; 4. *Zájmy*: spíše o detaily; 5. *Chování*: spíše vědomé; 6. *Řeč*: slovní. Relativně uspokojivou komunikaci lze stavět u jedinců zřetelného podprůměru na názornosti; ovšem celou řadu věcí jim nelze řečově či jazykově vysvětlit; řešit složitější situace nedovedou; nemají dost představivosti a logickomyšlenkové operace realizují minimálně. Podle starší *Mezinárodní klasifikace nemocí*, ze které vychází i Sovákovo reflexologické pojetí ontogeneze řeči, lze duševní zaostalost nalézt pod kódem duševní zaostalost (317 - 319), a to 317 lehká duševní zaostalost (debilita, mírná duševní subnormalita IQ 50 - 70); 318 jiná přesně určená duševní zaostalost (318.0 – imbecilita, středně těžká duševní zaostalost, IQ 35 - 49; 318.1 – těžká duševní zaostalost, IQ 20 - 34; 318.2 – hluboká duševní zaostalost, idiotie, IQ pod 20); 319 duševní zaostalost NS.

Na 1. st. ZŠ bývá někdy snaha ze strany učitelů prosazovat u žáků výhradně učení a výuku *verbálně abstraktní*, jež nerespektuje individuální (biologické) vlastnosti žáka. Slovní učení lze v řadě případů převést, pokud k němu nejsou splněny individuální vlastnosti žáka, na dril spočívající v memorování izolovaných slovních výrazů bez pojmových obsahů i bez obsahových spojitostí. S největší pravděpodobností takto probíhající učení verbální látky se uchovává v paměti žáka a z ní následně vybavuje na prvosignální úrovni vyšší nervové činnosti, neboli vesměs neefektivně. Rovněž mnohé učebnice odpovídají svým zpracováním typu verbálně abstraktnímu čili slovně pojmovému.⁴¹

Slovesná valence a intence použitelná na 1. st. ZŠ

Výrazovou i významovou stránku věty (výpovědi) lze v ontogenezi řeči dítěte chápat od stadia *logických pojmů* a stadia *intelektualizace řeči*. Při analýze *sémantické* stavby věty lze na 1. st. ZŠ probírat dvě funkce jazyka, a to jednak *vypovídat* o skutečnosti vnější i vnitřní a jednak *působit* prostřednictvím výpovědi na posluchače či čtenáře. Mladší školák si již plně uvědomuje i to, že jednotlivých vět se užívá buď jako součástí delších textů nebo v návaznosti na určitou konkrétní situaci. Skutečnost je pro vědomí mladšího školáka mnohotvárná a složitá. Je z ní schopen vyčleňovat z hlediska obsahu věty jen některé její dílčí stránky podstatné pro jeho komunikativní záměr. Mateřskou řeč již ovládá žák při vstupu do 1. r. ZŠ; navazuje tak na její podobu osvojenou řečovou ontogenezi v raném dětství a v předškolním věku.

1. r. ZŠ vedle mateřské *řeči* žáka začíná rozvíjet žákovy schopnosti *jazykové*; tj. *řeč* se začíná pro žáka nově stávat též *řečí*, kterou může popsat *řeč*, tj. *metařečí*, resp. *jazyk-objekt* (mateřštinu) popisuje *metajazykem* (mateřštinou s *metařečovými*, resp. *metajazykovými* formulacemi). Jde o rozlišení *jazyka*, o němž mluvíme (*jazyk-objekt*) a *jazyka*, v němž lze formulovat výpovědi o větách a jiných výrazech jazyka-objektu, tj.

metajazyka.⁴² Postupně se učí řečově popisovat základní jednotky jazyka jak po stránce obsahové (sémantické), tak po stránce formální (výrazové). *Věta* a její *členy* od 1. r. ZŠ již nejsou pouze *vyslovovány*, ale jsou nově *čteny* a *psány*. V 1. r. ZŠ se žáci učí souvisle, obsahově i formálně správně vyjadřovat, a to i tím syntaktickým způsobem, že tvoří věty obsahově bezprostředně spjaté s tím, co viděli a co slyšeli. Věty rozvíjejí o další větné členy (resp. slova), mění počet členů (slov) ve větě, učí se formulovat otázky a odpovědi s náležitou intonací a v mluvě užívat i souvětí. Významnou roli učitele v péči o rozvoj větného a souvětí vyjadřování zde hrají formulace učitelových otázek nebo pokynů.

Při vstupu žáka do 2. r. ZŠ lze vyjít z toho, že žák užívá ve svém vyjadřování již běžně *vět* jednoduchých i *souvětných konstrukcí*. V rámci vyučování českého jazyka žák začíná poznávat, že *věty* jednoduché i *souvětí* jsou částí většího *celku*, neboli *promluvy*. Opačně pak *promluvy* člení na *věty* a *souvětí* jako celky *obsahové* (sémantické) i *formální* (výrazové). Věty a souvětí žáci poznávají jak podle *obsahu*, tak formálně podle *pauz* a *melodie* v mluvě a v písmu podle *interpunkce*. V souvětí poznávají některé *spojky*. Naopak syntetickým postupem žáci spojují věty v souvětí, učí se chápat vztah obsahů vět v souvětí a vystihnout jej vhodnou spojkou. Žáci se dále seznamují s jednotlivými druhy vět, vyplývajících z jejich postoje jako mluvčích k vyjadřované skutečnosti, tj. učí se něco *oznámit*, *tázat se*, *vyzývat* k něčemu, *rozkazovat*, popř. vyjadřovat nějaké *přání*. Vedle významové stránky se učí jejich náležitou *melodii* a následně i *interpunkci* jednotlivých druhů vět. Problematika *větného členu* a vyjádření větného členu se probírá později.

Ve 3. r. ZŠ v syntaktickém učivu se žáci učí poznávat *spojovací výrazy* v souvětí, tj. to, že prostředkem spojování vět v souvětí jsou nejenom *spojky*, nýbrž i některá *zájmena* a *příslovce*. Jsou schopni ve větě určit *sloveso*, i když pojem *sloveso určité* ještě neznají. Tím přistupují k problematice rozlišení *základní skladební dvojice* a ve skladebních *dvojicích* rozlišit člen *řídící* a *závislý*. Prohlubují si poznávání stavby souvětí a učí se tvořit souvětí podle větných a souvětí modelů. Je nasnadě, že jednotlivé typy škol se od sebe mohou lišit rozvržením gramatického učiva do jednotlivých ročníků (viz projekty ZŠ, OŠ aj.).

Učitelé 1. st. ZŠ mohou aplikovat, obdobně jako to činíme i my v tomto příspěvku, své poznatky z *valenčně-intenční skladby* ve výuce českého jazyka. Lze vyjít z inspirativního příspěvku F. Daneše, J. Kořenského, Z. Hlavsy *Nové tendence v oblasti syntaktického bádání a jazykového vyučování*⁴³ a navázat na práce J. Novotného, dále na *Mluvnici češtiny* (3), popř. na další syntaktické učebnice či práce.

Valence: S ohledem na syntaktickou látku probíranou pro studující učitelství 1. st. ZŠ lze vyjít z následujících pojmů-termínů a definic, které učitelé již znají.

Základem *základové větné struktury* (ZVS), jakožto struktury *gramatické*, je schopnost (především) *slovesa* vázat na sebe určitý počet jazykových elementů, kterým určuje i jejich formu, neboli *valence*. Valenční potenciál slovesa otvírá jisté funkční pozice, jejichž obsazením se vytváří ZVS konkrétní věty. Ty pozice a větné členy, které musejí být obsazeny, jsou *obligatorní*, ty, jež nemusejí být obsazeny, jsou *potenciální*. Protože zakládají ZVS, označují se souhrnně jako členy *konstitutivní* (základové). Ostatní jsou *fakultativní* (nezákladové, nekonstitutivní).

Tuto problematiku valence a základových větných členů zařadil J. Novotný do

učebnice *Mluvnice češtiny pro střední školy*^{44,45} a do vědecké monografie sloužící jako vysokoškolská učebnice valenční skladby *Nástin syntaktického popisu češtiny (na základě valenční teorie)*.⁴⁶

Na 1. st. ZŠ nepracujeme se ZVS zobecněnými ve *větných vzorcích*. Větné vzorce aplikují učitelé na konkrétních příkladech, tj. větách či výpovědích lexikálně obsazených. Totiž žák mladšího školního věku není ještě schopen pochopit zobecnění ZVS např. typu *Žák píše dopis* ani v rovině *slovních druhů* (N1 - VF pers - N4), ani v rovině *větných členů* (S - P - O4), ale je schopen obsazovat valenční potenciál slovesa *psát*, a tak se dostat k *podmětu* vyjádřenému substantivem *žák* a *předmětu* v akuzativu vyjádřenému substantivem *dopis*, a to *intuitivně* na základě již osvojené řečové ontogeneze mateřštiny. Obsazování valenčního potenciálu slovesa mladší školák uskutečňuje na podkladě osvojené gramatičnosti své mateřštiny prostřednictvím *otázek*.

Při výuce skladebného učiva na 1. st. ZŠ učitel může přihlížet ke klasifikaci ZVS podle *větněčlenského* a *slovnědruhového* charakteru jejich *pozic*. Např. sloveso *psát* může konstituovat ZVS typu *Žák - píše - úkol*, tj. N1 - VF pers - N4 v rovině *slovních druhů* nebo S - P - O4 v rovině *větných členů*.

S přihlédnutím k ZVS uváděným J. Novotným lze na 1. st. ZŠ procvičovat (v zápisu na úrovni *větněčlenské abstrakce*) následující typy a podtypy ZVS: 1. P (*Prší*); 2. S - P (*Žárovka svítí*); 3. P - O (*Otrnulo mu*) nebo P - O1 - O2 (*Zželelo se mu ukřivděného*); 4. P - Ad (*V hodinách hrklo*) nebo P - Ad1 - Ad2 (*Ve sklepě páchlo zatuchlinou*); 5. P - O - Ad (*Bolí mě na prsou*); 6. S - P - O (*Žák píše úkol*) nebo S - P - O1 - O2 (*Soud zprostil obžalovaného viny*); 7. S - P - Ad (*Praha leží na Vltavě*); 8. S - P - Atv (*Otec se zdál unavený*); 9. S - P - O - Ad (*Řidič zavezl auto do garáže*); 10. S - P - O - Atv (*Výbor zvolil otce předsedou/za předsedu*); 11. ZVS s predikátem složeným: a) se slovesem sponovým (*Štěně je hravé. Otec je nemocen/nemocný. Otec je učitel/učitelem*); b) se slovesem modálním (*Dítě chce spát. Všichni museli odejít*); c) se slovesem fázovým (*Pes nepřestával dorážet*); d) se slovesy kategoriálními (*sbírat odvalu*); e) sponové typy bez subjektu (*Je (mi) zima*).⁴⁷

Intence: Od valence slovesa lze přejít v gramatickém výkladu ke slovesné *intenci*. Základovým strukturám *valenčním*, jakožto strukturám *gramatickým*, odpovídají základové struktury *intenční*, jakožto struktury *sémantické*. Základové struktury *intenční* jsou dány *intencí* verba finita (VF), resp. *intencí predikátu*. To sloveso (resp. slovo), které je nositelem *intence*, se označuje jako *predikátor* a má syntaktickou funkci *predikátu*. Ostatní komponenty podílející se na vytvoření *intenční* struktury jsou *participanty*. *Participanty* vytvářejí *intenční pole predikátoru*. Participantské (sémantické) role přiděluje *predikátor* jakožto výraz s funkcí *sémanticky usouvztažňující*. *Predikátory* mohou mít různý počet *participantů*: *jednointenční* (*Žárovka svítí*); *dvojintenční* (*Žák píše dopis*); *trojintenční* (*Řidič zavezl vůz do garáže*); *čtyřintenční* (*Učitel pověděl rodičům o žákovi pravdu*) a *bezintenční* (*Prší*).⁴⁸ Vztah mezi ZVS valenčními a *intenčními* je *asymetrický*, neboli jedné ZVS valenční může odpovídat více struktur *intenčních* a naopak, resp. jeden element výrazu může vyjadřovat zároveň více než jeden element významu a naopak.⁴⁹

Základové větné struktury *intenční* přihlížející k základním *sémantickým rolím participantů* a k významové stránce *slovesa* vyčleňují především a) *konatele/vykonavatele* nebo *nositele děje* vyjadřovaného slovesem (*Žák běží. Žárovka*

svítí); b) *cíl činnosti* pojmenované slovesem (*psát dopis*); c) *okolnosti* (*přijít do školy*); d) *stav* (*Otec je kuřák*); e) *vlastnost* konatele nebo cíle činnosti (*být svobodný*). Z hlediska sémantické diferenciaci sloves se slovesa charakterizují jako slova vyjadřující jednak *činnost*, jednak *stav* (včetně *změny stavu*) nebo *vlastnost*. Ze sémantického hlediska lze tedy třídit slovesa na slovesa *činnostní* (*akční*) a na slovesa *stavová*; slovesa činnostní mají rod slovesný *aktivní* i *pasivní* — slovesa stavová jsou *bezrodá*.⁵⁰

Sémantická klasifikace predikátorů staví na jejich významové struktuře. Ta reflektuje typy stavů, procesů, událostí, v nichž se objekty nacházejí, a i to, jako roli v nich tyto objekty hrají. *Predikátory*, které neimplikují žádnou změnu, jsou predikátory elementární reflektující stavy a jednoduché děje.⁵¹

Na 1. st. ZŠ lze procvičovat *stavové elementární predikátory*, jež lze sémanticky členit do následujících skupin: I. *Stavové elementární predikátory*: 1. Predikátory označující existenci (někdo/něco je/existuje: *Bratr žije/je v Praze. Praha leží/je na Vltavě*); 2. Predikátory označující kvalifikaci: a) vlastnost (někdo/něco je nějaké: *Děda je starý*); b) shodu vlastností (někdo/něco je stejné jako někdo/něco: *Babička je stejně stará jako děda*); c) různost vlastností (někdo/něco je jiné než někdo/něco: *Babička je mladší než děda*); 3. Predikátory označující atmosférické stavy (být nějak: *Venku bylo zataženo*); 4. Predikátory označující psychosomatické vztahy (být někomu nějak: *Matce bylo nevolno*); 5. Predikátory označující přináležitost (někdo/něco má někoho/něco: *Strašidla patří minulosti*): a) konkrétního nebo abstraktního předmětu (mít, vlastnit: *Otec má nové auto*); b) informace (vědět, znát: *Učitel vždy ví všechno*); 6. Predikátory označující polohu (někdo/něco je v nějaké poloze: *Nemocný leží na lůžku*); 7. Predikátory označující lokalizaci v prostoru: a) prostou lokalizaci (někdo/něco je někde: *Někdo je v komoře*); b) uspořádanost (někdo/něco je před/za/pod někým/něčím: *Obec Krašovice leží před Pískem*); c) (sou)výskyt (něco obsahuje něco: *Rum obsahuje alkohol*); 8. Predikátory označující zařazení v čase: a) prosté zařazení (něco je někdy: *Silvestr je posledním dnem v kalendářním roce*); b) uspořádanost (něco je před/po čem: *Po Vánocích následují Velikonoce*); 9. Predikátory označující kvantitu (něco má nějakou kvantitu: *Bratr měří 180 centimetrů*); 10. Predikátory označující korelaci (někdo/něco vyhovuje někomu/něčemu: *Vyhovuje mně odpolední výuka*). II. *Dějové elementární predikátory* označující jednoduché procesy, jako např. *spát, milovat, pršet* aj.⁵²

Na 1. st. ZŠ lze procvičovat *predikátory*, jež ve své sémantické struktuře implikují *změnu*. Jde o predikátory *mutační*. Podle povahy změny lze lišit *mutace prosté* vyjadřující změnu, ale nic neříkající o jejím externím původci (*oslepnout* — jde o změnu z *nebýt slepý* na *být slepý*) a *mutace akční* implikující ve své sémantické struktuře externího původce změny (*oslepit* — jde jak o změnu z *nebýt slepý* na *být slepý*, tak i to, že tuto změnu někdo způsobil nebo něco způsobil).⁵³

Na 1. st. ZŠ lze procvičovat *predikátory* sdružující se do rodin lišící se kategoriálními sémantickými rysy - mutace + prostá mutace + akční mutace, např.: *spát* — *usnout* — *uspat*; *mít* — *dostat* — *dát*; *být blízko* — *blížít se* — *přibližovat* aj.⁵⁴

Na 1. st. ZŠ lze procvičovat *syntaktickou konverzi*: a) vztahy *symetrické* vyznačující se tím, že oba predikátory jsou *identické* (*Karel je podobný/podobá se Jirkovi* — *Jirka je podobný/podobá se Karlovi*); b) vztahy *polosymetrické* vyznačující se

tím, že oba predikátory se liší některými slovo tvornými kategoriemi (*Karel je přítel Jany — Jana je přítelkyně Karla*); c) vztahy *asymetrické* vyznačující se tím, že predikátory se liší lexikálně sémanticky (*Karel je starší než Jirka — Jirka je mladší než Karel*).⁵⁵

Typy jazykových výrazů i významů lze v podmínkách 1. st. ZŠ zjišťovat na základě otázek, a to již od prvního ročníku. Tato problematika byla poprvé rozpracována v příspěvku F. Daneše, J. Kořenského, Z. Hlavy *Nové tendence v oblasti syntaktického bádání a jazykového vyučování* se zaměřením i na stupeň první.⁵⁶

Při výuce českého jazyka na 1. st. ZŠ lze vyjít z toho, že v učebnicích českého jazyka pro 1. st. ZŠ byly i jsou rozebírány vesměs dvojčlenné věty slovesné.⁵⁷ 1. Při syntaktickém rozboru učitel učí mladší školáky vycházet vždy od slovesa (v syntaktickém pojetí od predikátu, který ale ještě žáci pojmově ani terminologicky neznají). Predikát lze určit podle toho, že je vyjádřen určitým slovesem, tj. určité sloveso ve větě vyjadřuje jen přísudek. Určitým slovesem přitom rozumíme takový slovesný tvar, který určuje osobu. 2. Od predikátu učitel postupuje k subjektu věty, a to otázkou složenou z tázacího zájmena *kdo?*, *co?* a z predikátu. Touto pádovou otázkou žáci určí jméno v nominativu, tj. subjekt věty, který dosud pojmově ani terminologicky jako subjekt neznají. 3. Na předmět, který ještě žáci pojmově ani terminologicky neznají, se učitel ptá pouze pádovými otázkami; na příslovečné určení, které ještě žáci pojmově ani terminologicky neznají, pak některým z tázacích příslovcí a výrazy podobnými (nepodstatná je možná pádová otázka formulovaná žákem).

Následně lze přejít k predikátorům. Na významech sloves uváděných v 1. ročníku ZŠ ve *Slabikáři* lze na základě otázek zjišťovat, ale i konstruovat: 1. Proces (*Máma mele maso. Co dělá máma?*). 2. Kvalifikaci (*Jula je malá. Jaká je Jula?*). 3. Kvalifikaci/vlastnictví (*Jana má malého Míšu.*). 4. Lokální určení (*Teta je daleko. Kde je teta?*). 5. Vlastnictví (*Pepa má mísu.*). 6. Událost (*Táta nese Otovi raketu.*).⁵⁸ Lze určovat i logické relace, jimž je věnována pozornost v matematice na 1. st. ZŠ, typu 1. Reflexivity (*Jula se myje.*); 2. Symetrie (*Jula si hraje s mámou.*); 3. Asymetrie (*Jula má knihu.*); viz syntaktické konverze.⁵⁹

Od počátku jazykové výchovy a vzdělání na 1. st. ZŠ lze uplatňovat zřetel k diferenciaci *nedějí - dějů, procesů a mutačních procesů, akčních dějů - neakčních dějů* ve vzájemných relacích. Např. 1. Mutační procesy vzájemně inverzní (*Máma dala Jule šálu. — Jula dostala šálu od mámy.* 2. Statické významy vlastnictví vzájemně inverzní (*Jula má šálu. — Šála je Jula.*) 3. Stupně akčnosti: 3a) Kauzativní (*Jula si vzala šálu od mámy.*) 3b) Permisivní (*Jula přijala šálu od mámy.*) 3c) Neakční (*Jula dostala šálu od matky.*) 4. Akční proces mutační (*Jula přišla ze školy.*) 5. Nemutační (*Jula jde.*)⁶⁰

Např. v učební pomůcce Čtení pro 2. ročník ZŠ jsme metodicky sledovali dva cíle: a) jeden je zaměřený na rozvoj čtenářských dovedností mladšího školáka a b) druhý se snaží procvičovat a upevňovat utváření mluvnického systému v jeho povědomí, a to zejména u žáků národnostních menšin či etnických skupin. K tomu slouží texty pohádek uvedené v učebnici.

Viz předmluva: Jazykové povědomí českého žáka v mateřském jazyce se při tvorbě textu intuitivně opírá o slovesný přísudek a jeho nutná doplnění. Např. české dítě bezpečně utváří tzv. základové větné struktury se slovesem *vrtět* ve významu

krouživě otáčet, kroutit. Pejsek vrtí (kým, čím?) ocáskem s vazebným doplněním obsahu slovesa *vrtět* jak podmětem *pejsek*, tak předmětem *ocáskem*, aniž by si muselo podstatné jméno *ocásek* pracně skloňovat podle pádových otázek a nalézt tak následně náležitou kodifikovanou podobu zakončení 7. pádu jednotného čísla *ocásk-em*.

V mateřtině je pro české dítě přísudek určujícím činitelem pro *volbu syntaktické struktury výpovědi* s ním v pozici *slovesa*. Tato pozice předurčuje, zdali půjde o *výpovědní struktury s podmětem*, nebo *bez něj* a jaká bude v daném případě jejich základová větná struktura. Rovněž gramaticky předurčuje, zdali půjde o struktury s charakterem *výpovědi* nebo *souvětí*. Základní principy valenční syntaxe, které jsou osvojeny v procesu řečové ontogeneze v raném dětství a rozvíjeny v předškolním věku českého dítěte, umožňují mu tvořit mluvnický i významově adekvátní výpovědi nebo souvětí.

Složitější situace nastává při osvojování cizího jazyka. Zde se ještě nemůžeme opírat o jazykové povědomí tohoto jazyka, neboť dosud nebylo utvořeno řečovou ontogenezi a průběžně posilováno verbální praxí. To platí pro děti národnostních skupin či etnik, pro které je čeština jazykem cizím. Proto v těchto případech např. romské děti a romští žáci vykazují v jazyce českém (tj. pro ně v jazyce cizím) daleko nižší úroveň osvojení českého jazykového repertoáru s minimálním jazykovým povědomím ve srovnání s českými dětmi a žáky. Romský žák mladšího školního věku necítí nutné vazby českého slovesného přísudku a nemá potřebu doplnit jej významově, neboť vazebnost českého slovesa nemá ve svém jazykovém povědomí utvořenu. Tím se čeština pro něho stává i významným zdrojem možného školního neúspěchu, a to nezávisle na jeho inteligenční kapacitě.

Pomocí učebnice se snažíme procvičit valenční schopnosti vybraných sloves z textu jednotlivých pohádek. Přitom vycházíme z jejich *valence* a ze *základu věty*, resp. *základové větné struktury*. Základ věty záleží na schopnosti určitého slovesa s plným významem *vázat k sobě další nezbytná (ale jen ta) slova* a určovat jejich tvarové a významové vlastnosti. Tuto schopnost nazýváme valencí. Tyto valenční skladební členy tvoří spolu se slovesem v přísudku základ věty neboli základovou větnou strukturu (minimální větu).

Všechna slovesa však nemají stejnou schopnost valence. Některá nemají valenci žádnou (*Prší*), jiná jsou jednovalenční (*Slunce svítí*), nebo dvojevalenční (*Karel četl knihu*) a některá jsou i trojevalenční (*Dědeček daroval Jirkovi obraz*), popř. vícevalenční (*Otec zaparkoval auto do garáže*).

Slovesa jsou ve valenčních cvičeních značena *červeně*. K nim graficky přiřazujeme *podstatná jména* v postavení mluvnického *podmětu* (jsou značena *modře*). Formální *závislost* je zobrazena dvojitou šipkou. *Předmětová* valenční doplnění jsou značena *fialovou barvou* a doplnění *přísllovečná* (nutná) označujeme barvou *tmavě žlutou*. Jak závislost předmětu na slovese, tak i závislost přísllovečná jsou graficky zobrazeny šipkami orientovanými směrem od slovesa k valenčním jménům. Nejde nám o skladební rozbory, nýbrž o zobrazení valenčních doplnění slovesa (v přísudku). Např.:
Vejce $\leftarrow$ šlo $\rightarrow$ na vandr. (Vejce) $\leftarrow$ potkalo $\rightarrow$ vola. (Já) $\leftarrow$ jdu $\rightarrow$ na vandr. (Oni) $\leftarrow$ šli $\rightarrow$ dále. Kočka $\leftarrow$ potkala $\rightarrow$ je. (Oni) $\leftarrow$ potkali $\rightarrow$ krocana. (My) $\leftarrow$ jdeme $\rightarrow$ na vandr. (Oni) $\leftarrow$ potkali $\rightarrow$ raka. (Oni) $\leftarrow$ měli $\rightarrow$ hlad. Noc $\leftarrow$ se blížila. Kočka $\leftarrow$ vylezla $\rightarrow$ na strom. (Ona) $\leftarrow$ uviděla $\rightarrow$ chaloupku a $\rightarrow$ světlo. Kočka $\leftarrow$ slezla $\rightarrow$

dolů. (Oni) ← šli → dále. Baba ← otevřela → jim. (Ona) ← strašila → je. Zvířátka ← se nelekla. Vůl ← nabral → babu → na rohy.

Závěr

Kultura a myšlení jsou jazykově a řečově determinovány pro přirozený jazyk. A z tohoto *komunikativního* pohledu je náš způsob vidění a chápání skutečnosti vnější i vnitřní ve velké míře takovým, jakým je, právě proto, že jazykové návyky našeho společenství předurčují určité výběry interpretace. Z biolingvistického hlediska k tomu můžeme dodat, že aktivace různých center mozku (řečových, myšlenkových, paměťních aj.) je dána už mateřskou řečí. Z toho vyplývá, že používání řeči a jazyka podmiňuje pojetí světa, a to tím, že pojmově, terminologicky a slovně determinuje pojetí času (tj. psychické přítomnosti), prostoru (tj. objektivní reality i vnitřního subjektivního prostoru) a kauzality. Tím řeč i přirozený jazyk podmiňují přístupy ke světu vnějšímu i vnitřnímu a k organizaci chování nejen verbálního v nich. Navíc předpokládáme, že řeč i jazyk se bezprostředně podílejí i na socializaci jedince. Tím nabývají na významu především z hlediska vzdělávacích a výchovných problémů předškolního věku dítěte a žáka na 1. stupni ZŠ. Tomu může účinně napomáhat i modernizace výuky skladby v pojetí valenčně-intenčním analyzovaná v našem příspěvku.

Poznánky:

¹ Kamiš, K., Nekvapil, J.: Současný spisovný jazyk. Valenční pojetí skladby ve výuce. Antologie článků. Univerzita Karlova v Praze. Fakulta pedagogická. SPN, Praha 1988.

² Kamiš, K., Nekvapil, J.: Současný spisovný jazyk. Valenční pojetí skladby ve výuce. Antologie článků. Univerzita Karlova v Praze. Fakulta pedagogická. SPN, Praha 1988, s. 5 - 9.

³ Kamiš, K., Nekvapil, J.: Současný spisovný jazyk. Valenční pojetí skladby ve výuce. Antologie článků. Univerzita Karlova v Praze. Fakulta pedagogická. SPN, Praha 1988, s. 8.

⁴ Kamiš, K., Nekvapil, J.: Současný spisovný jazyk. Valenční pojetí skladby ve výuce. Antologie článků. Univerzita Karlova v Praze. Fakulta pedagogická. SPN, Praha 1988, s. 7.

⁵ Novotný, J.: Nástin syntaktického popisu češtiny (na základě valenční teorie). Ústí nad Labem 1984.

⁶ Novotný, J.: Nástin syntaktického popisu češtiny (na základě valenční teorie). Ústí nad Labem 1994.

⁷ Novotný, J. a kol.: Mluvnice češtiny pro střední školy. Fortuna, Praha 1992, 1997.

⁸ Mluvnická, pravopisná a lexikální cvičení k Mluvnici češtiny pro střední školy. Fortuna, Praha 1993.

⁹ Novotný, J.: Valenční syntax a vyučování českému jazyku. ČJL 37. 1986/87, s. 21 - 30; 73 - 79.

¹⁰ Novotný, J.: Valenční syntax a jazykové povědomí žáků. ČJL 44. 1993/94, s. 6 - 13.

¹¹ Mluvnice češtiny (3). Skladba. Academia. Praha 1987.

¹² Příruční mluvnice češtiny. Lidové noviny. Praha 2001, s. 369 - 698.

¹³ Kamiš, K.: Uvedení do studia mateřského jazyka českého pro studující 1. stupně základní školy. Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, fakulta ped., Ústí nad Labem 1999.

¹⁴ Kamiš, K.: Nárys skladby současného spisovného jazyka českého pro studující učitelství 1. stupně základní školy. Univerzita Karlova v Praze. SPN : Praha 1985.

¹⁵ Řešitel grantu: Kamiš, K. Název grantu: Příprava (budoucích) učitelů pro práci s etnickými skupinami v základních předmětech 1. stupně základní školy, občanské školy nebo škol a zařízení pro mládež vyžadující zvláštní péči. Číslo grantu: 060/97 - 3909

¹⁶ Řešitel grantu: Kamiš, K. Název grantu: Příprava učitelů 1. stupně ZŠ na výuku českého jazyka, slohu, literatury a čtení pro žáky z národnostních menšin a přistěhovalce. Číslo grantu: 52 B 3905

¹⁷ Řešitel grantu: Kamiš, K. Název grantu: Příprava učitelů 1. st. ZŠ na využití bilingvismu u žáků minorit v českém jazyce. Číslo grantu: 0667 PgF

¹⁸ Sovák, M.: Biologické základy učení. SPN, Praha 1985.

¹⁹ Metodická příručka k vyučování českému jazyku a literatuře v 1. r. ZŠ. SPN, Praha 1984.

²⁰ Kamiš, K.: Zásada přiměřenosti vzhledem k vývojovému stupni žáka v rámci slovně názorného vyučování se zaměřením na limitativní biolingvistický faktor. In: Sborník konference k významu obecné didaktiky a didaktik předmětů v přípravě budoucích učitelů. Pedagogická fakulta v Ostravě, Ostrava 1990, s. 191 - 196.

- ²¹ Sovák, M.: Logopedie předškolního věku. SPN, Praha 1984.
- ²² Sovák, M.: Logopedie předškolního věku. SPN, Praha 1984, s. 79.
- ²³ Sovák, M.: Logopedie předškolního věku. SPN, Praha 1984, s. 79.
- ²⁴ Sovák, M.: Logopedie předškolního věku. SPN, Praha 1984, s. 77 - 80.
- ²⁵ Příhoda, V.: Ontogeneze lidské psychiky. I. SPN, Praha 1963.
- ²⁶ Morávek, M.: Lidská řeč. MMO, Orbis, Praha 1969, s. 38.
- ²⁷ Krčmová, M., Richterová, L.: Metodika jazykové výchovy v předškolním věku. SPN, Praha 1987.
- ²⁸ Hanzlíček, L.: Psychiatrická encyklopedie. 28. Díl VI. Praha 1982, s. 1912 - 1913.
- ²⁹ Svoboda, K.: Didaktika českého jazyka a slohu. SPN, Praha 1997, s. 46 - 61.
- ³⁰ Paulík, K.: Psychologické hledisko na uplatnění úlohy jazyka při řešení problémů. SPN, Praha 1985.
- ³¹ Sovák, M.: Biologické základy učení. SPN, Praha 1985.
- ³² Bertalanffy, L.: Člověk-robot a myšlení. Svoboda, Praha 1972.
- ³³ Bertalanffy, L.: Člověk-robot a myšlení. Svoboda, Praha 1972.
- ³⁴ Bertalanffy, L.: Člověk-robot a myšlení. Svoboda, Praha 1972.
- ³⁵ Novák, M., Faber, J., Kufudaki, O.: Neuronové sítě a informační systémy živých organismů. Grada 1992.
- ³⁶ Kamiš, K.: *Emoční projevy neverbálního rázu a úspěšnost komunikace*. In: Acta academica karviniensis. Číslo 2, 1999. Slezská univerzita v Opavě, Obchodně podnikatelská fakulta v Karviné, Karviná 1999, s. 54 - 66.
- ³⁷ Mečíř, J.: Základy obecné a speciální psychiatrie. SPN, Praha 1985.
- ³⁸ Kamiš, K.: Syndrom gramatičnosti u vybraných psychických poruch. In: Všeobecné a specifické otázky jazykové komunikace. 1. díl. Pedagogická fakulta Banská Bystrica. Banská Bystrica 1991, s. 159 - 166.
- ³⁹ Sovák, M.: Biologické základy učení. SPN, Praha 1985.
- ⁴⁰ Sovák, M.: Biologické základy učení. SPN, Praha 1985.
- ⁴¹ Tondl, L.: Problémy sémantiky. Academia, Praha 1966, s. 20 - 26.
- ⁴² Kamiš, K., Nekvapil, J.: Současný spisovný jazyk. Valenční pojetí skladby ve výuce. Antologie článků. Univerzita Karlova v Praze. Fakulta pedagogická. SPN, Praha 1988, s. 16 - 27.
- ⁴³ Novotný, J.: Skladba. In Mluvnice češtiny pro střední školy. Fortuna, Praha 1992.
- ⁴⁴ K. Kamiš, Kuba, L., Müllerová, E.: Mluvnická, pravopisná a lexikální cvičení k Mluvnici češtiny pro střední školy. Fortuna, Praha 1993, s. 47 - 80.
- ⁴⁵ Novotný, J.: Nástin syntaktického popisu češtiny (na základě valenční teorie). Ústí nad Labem 1994.
- ⁴⁶ Novotný, J.: Skladba. In Mluvnice češtiny pro střední školy. Fortuna, Praha 1992, s. 82 - 83.
- ⁴⁷ Novotný, J.: Nástin syntaktického popisu češtiny (na základě valenční teorie). Ústí nad Labem 1994, s. 59 - 60.
- ⁴⁸ Dokulil, M.: Dialektika výrazu a významu v morfologické struktuře slova v slovanských jazycích. Čs. přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze. Academia, Praha 1968, s. 17.
- ⁴⁹ Havránek, B., Jedlička, A.: Česká mluvnice. SPN, Praha 1981.
- ⁵⁰ Příruční mluvnice češtiny. Nakladatelství Lidové noviny. Praha 2001, s. 372 - 374.
- ⁵¹ Příruční mluvnice češtiny. Nakladatelství Lidové noviny. Praha 2001, s. 372 - 374.
- ⁵² Příruční mluvnice češtiny. Nakladatelství Lidové noviny. Praha 2001, s. 372 - 374.
- ⁵³ Příruční mluvnice češtiny. Nakladatelství Lidové noviny. Praha 2001, s. 375.
- ⁵⁴ Příruční mluvnice češtiny. Nakladatelství Lidové noviny. Praha 2001, s. 376 - 377.
- ⁵⁵ Kamiš, K., Nekvapil, J.: Současný spisovný jazyk. Valenční pojetí skladby ve výuce. Antologie článků. Univerzita Karlova v Praze. Fakulta pedagogická. SPN, Praha 1988, s. 16 - 27.
- ⁵⁶ Janáčková, B., Kamiš, K., Zimová, L.: Český jazyk pro 2. ročník ZŠ. Pansofia 1994. — Český jazyk pro 3. ročník ZŠ. Pansofia 1995. — Český jazyk pro 4. ročník ZŠ. Pansofia 1998.
- ⁵⁷ Kamiš, K., Nekvapil, J.: Současný spisovný jazyk. Valenční pojetí skladby ve výuce. Antologie článků. Univerzita Karlova v Praze. Fakulta pedagogická. SPN, Praha 1988, s. 16 - 27.
- ⁵⁸ Příruční mluvnice češtiny. Nakladatelství Lidové noviny. Praha 2001, s. 376 - 377.
- ⁵⁹ Kamiš, K., Nekvapil, J.: Současný spisovný jazyk. Valenční pojetí skladby ve výuce. Antologie článků. Univerzita Karlova v Praze. Fakulta pedagogická. SPN, Praha 1988, s. 16 - 27.
- ⁶⁰ Kamiš, K., Janáčková, B.: Čtení pro 2. ročník ZŠ. Via Lucis, Praha 2

Rámcové srovnání jazykových systémů blízké příbuzných jazyků jako prostředek prohlubující “jazykový nadhled” bohemistů (jazykový systém ruštiny a češtiny)

Zdeňka Trösterová

Pedagogická fakulta v Ústí nad Labem učinila nemálo pro to, aby mohlo být otevřeno jednooborové studium českého jazyka a literatury. Těmto snahám, které byly korunovány úspěchem a jednooborové studium bohemistiky tak získalo akreditaci, předcházelo několik grantů, z nichž první se realizoval již v r. 1993 pod názvem *Širší slavistická orientace při studiu bohemistiky* (ve spolupráci se Slovanským ústavem AV ČR, hlavní řešitelé za PF UJEP Zdeňka Trösterová, za Slovanský ústav Zoe Hauptová). Záměr grantu vycházel z přesvědčení, že v době, kdy se ruština stala jedním z cizích jazyků bez privilegií, kterých se jí dostávalo v našem školství celá desetiletí (a navíc se dostala na okraj studentského zájmu), je třeba posílit u studentů českého jazyka povědomí o tom, že čeština je jedním ze slovanských jazyků a jako taková má svá specifika. Ústecká bohemistika léta úzce spolupracuje s polonistickými pracovišti, v současnosti se rýsuje i hlubší spolupráce s institucemi zabývajícími se lužickou srbštinou, pro kterou je bohemistika na PF UJEP z teritoriálního hlediska nejvhodnějším partnerem. Protože však v Ústí nad Labem bylo vědeckou veřejností i dobře hodnocené rusistické pracoviště, nabízí se - vedle polštiny a lužické srbštiny - využít i možnosti prezentovat ruštinu jako jazykový systém, jehož prostřednictvím lze prohloubit jazykový nadhled bohemistů. V tomto pojetí nejde o výuku ruštiny pro komunikativní účely, ale pro posílení schopnosti studujících bohemistiky srovnávat jazykové systémy a jejich jednotlivé roviny z teoretického pohledu. Výběrové přednášky věnované této problematice by vhodně zhodnotily znalosti studentů z vlastního studovaného oboru a mohly plnit i roli jakési “zastřešující disciplíny”, protože v nich jde o všechny stratifikační roviny i poznatky takových disciplín, jako je stylistika, problematika kultury řeči atd. Jakou náplň by mohly mít, představují následující sylaby.

Sylaby přednášek

Ruština jako jeden ze slovanských jazyků - genetická příbuznost s češtinou. Společný původ - praslovanština jako předpokládané společné východisko. Problematika rekonstrukce prajazyků - míra hodnověrnosti; různé funkce, které jsou rekonstrukcím přiřazovány. Samoučelnost x smysluplnost, odlišná stanoviska k rekonstruování prajazyka během historického vývoje novodobé jazykovědy.

Otázka tzv. *pravlasti Slovanů* - oblasti, v níž se zformoval praslovanský jazyk se všemi svými nejdůležitějšími distinktivními příznaky (připomínka staršího vývojového období indoevropštiny, rozdělení na skupinu *satem* a *kentum*). Termín *protoslovanský jazyk* - dialekt indoevropštiny, na jehož základě později, v jiné historické epoše, vznikla praslovanština.

Časové zařazení - ne později než v II. tisíciletí př. Kr. nositelé protoslovanského jazyka žili na území, na němž se zformoval slovanský etnos. Kontakty s nositeli baltského prajazyka (srov. překonanou hypotézu o existenci baltoslovanštiny jako předchozího vývojového stádia).

Teritoriální zařazení - mezi slavisty neexistuje jednota v pohledu na tuto otázku, názory se různí. Překonána byla např. tzv. *karpatská teorie*. Vodítkem především analýza všeslovanského lexika - např. oronyma svědčí o tom, že Praslované zřejmě nežili ve vysokohorských oblastech. Podrobnější analýza lexika vede k předpokladu, že Praslované žili spíše v rovinných, lesnatých oblastech, kde bylo mnoho řek a jezer (nikoli však mořské pobřeží). Uvažuje se o prostranství mezi Odrou a Dněprem, ale otázka umístění pravlasti zůstává otevřená.

II.

Historický pohyb Slovanů z pravlasti na další území. Na přelomu epoch pohyb nositelů praslovanského jazyka v severozápadním a severovýchodním směru. Tak Slované osídlili jižní pobřeží Baltického moře a horní tok Dněpru a jeho přítoků. V Pobaltí se dostali do prvních kontaktů s Goty.

V prvních stoletích po Kr. pohyb jižním směrem. Asimilace místního keltského obyvatelstva na území jižního Polska a Čech. Osídlení Slovenska, Panonie a Dákie. V jihovýchodním směru Slované pronikli do severních oblastí Černomoří.

Okolo poloviny I. tisíciletí epocha slovanské kolonizace Balkánu, v jejímž důsledku se Balkánský poloostrov stal do značné míry slovanským. Svědectví byzantského kronikáře Jana Efesského, který žil v letech 558 - 575 v Konstantinopoli. (*V VI. století se objevil prokletý slovanský národ a obsadil celou Helladu, okolí Soluně a Thrákie. Zachvátil mnohá města a pevnosti, dostal se až k vnějším hradbám Konstantinopole a čtyři roky, zatímco imperátor bojoval s Peršany, pustošil zemi ohněm a mečem. A až dosud tito Slované neohroženě žijí v rómejských provinciích, pleníce a zabíjejíce, takže zbohatli, mají zlato, stříbro, stáda koní a množství zbraní a válku se naučili vést lépe než Rómejci.*)

Složitost etnických poměrů na jednotlivých slovanských územích, např. na Balkáně před r. 680 expanze protobulharských kmenů, r. 681 vznik slovansko-protobulharského státu, který vešel do dějin jako První bulharské carství a sehrál významnou úlohu i v rozvoji slovanské kultury.

V těchto souvislostech jazyková problematika substrátu, superstrátu a adstrátu.

Koncem praslovanské epochy (asi polovina I. tisíciletí) Slované zaujímali ohromné území od Baltu na severu k Středozemnímu moři na jihu, od Labe na západě až k Volze na východě. Důsledky pro dialektické členění prajazyka, vznik jednotlivých slovanských jazyků.

III.

Praslovanština - zopakování nejstarších hláskových změn, které vedly k jejímu vyčlenění z indoevropštiny (vznik protoslovanského dialektu).

Sám pojem jazykové změny, kumulace změn, v jednotlivých vývojových etapách vytváření nového vyváženého jazykového systému.

Hlavní vývojové tendence a procesy na fonetické rovině - fonologické důsledky. "Zákon otevřených slabik" (tendence k otevřené slabice), slabika jako zásadní, v určité

etapě vlastně dále nečlenitelná jednotka (*syllabém*), důsledek pro palatální charakteristiku konsonantů. Hypotézy vysvětlující přestavbu systému - jazyk s otevřenými slabikami orientovaný spíše na mluvčího (snadnější artikulace), ale nová orientace na partnera komunikace postupně vede k novému vzniku zavřených slabik. Rozpad sylabémů, konsonanty a vokály znovu jako samostatné jednotky fonologického systému. V určité vývojové etapě “poloměkčení” a palatalizace konsonantů, v dalším vývoji záležitosti zpočátku fonetické nabyly fonologické platnosti.

Fonetické procesy, v jejichž důsledku se zpočátku jednotná (zřejmě relativně jednotná) praslovanština rozpadla na tři větve: západní, východní a jižní.

Východní větev jako poměrně dlouho jednotná - termín *drevnerusskij, obščevostočnoslavjanskij* jazyk (vznik ukrajinštiny a běloruštiny situován až do pozdější doby, okolo XIV. st.).

Nejdůležitější diferenční příznaky východoslovanské větve na foneticko-fonologické rovině:

1. střídnice za psl. nosovky
2. vývoj skupin *tort, *tolt, *tert, *telt (vznik plnohlásí)
3. skupiny *ort, *olt na začátku slova
4. zjednodušení skupin -tl-, -dl-
5. epenthetické I
6. svébytné výsledky palatalizačních procesů
7. svébytné jevy začátku slova (např. je / o, ju / u, jü / i, a/ ja, čes. (s)tř / rus. čere, čre

Dokumentace na jazykovém materiálu ruštiny a češtiny.

IV.

Kontrakce jako jazykový proces, který rovněž zásadně přispěl k jazykové diferenciaci slovanského území.

Kromě klasického členění trichotomického na západní, východní a jižní větve slovanských jazyků členění dichotomické na skupinu okcidentální a orientální v závislosti na výsledcích kontrakcí (srov. monografii J. Marvana). Vzorec kontrakcí: dva kontrahendy (vokál A_1 a vokál A_2), jsou-li odděleny slabým předělem j / i, splývají v jeden dlouhý vokál $\bar{A}$, např. MOJA > M $\bar{A}$. - Dělicí čára mezi oběma skupinami vede jakoby od severu k jihu a odděluje západní skupinu s realizovanými kontrakcemi od východní skupiny, v níž tento proces neproběhl (i když z tohoto obecného konstatování existují i výjimky, např. v ruštině jsou nářečí, v nichž se kontrakce realizovala).

Podle J. Marvana čtyři skupiny psl. izoglos:

1. stabilní izoglosy, představované příkladem ide e > psl. e
2. kompaktní izoglosy: ide i > psl. ü
3. nekompaktní izoglosy: ide -tj- > psl. č, c, št

4. disjunktivní izoglosy, např. zánik nosovek.

Kontrakce jako symptom zárodečného stadia disjunktivní etapy, v relativní chronologii se zařazují před zánik jerů, v absolutní chronologii (i v závislosti na území, na němž probíhaly) do IX.-XI. st.

Na kontrakčním území různá intenzita změn. Kontrakční pole se člení na jádro, přilehlé centrum a periférii. Kromě toho postulát existence transperiférie, tj. oblasti, která je již mimo vlastní kontrakční území, ale druhotně byla kontrakčními změnami určitého typu zasažena. Kontrakční území: jádro - česká a západoslovenská nářečí (historicky, protože je řeč o IX. st., vlastně byla ohniskem kontrakčních změn Velkomoravská říše); přilehlé centrum představuje horní lužická srbština, jižní polština, východní slovenština, severní slovinština; periférie - polabština, dolní lužická srbština, severní polština, jižní slovinština, střední slovenština a řada dialektů chorvatských a srbských. Na transperiférii (východoslovanská oblast) proběhly některé morfologické změny primárně motivované kontrakcí (tvary rus. složeného adjektiva a strus. imperfektum).

Šest stadií kontrakcí: fonetické, fonologické, morfonologické, morfologické, morfologizované a jerové.

Důsledky: oslabení principu slabičné harmonie a vznik nové kontrakční kvantity. Čeština a ruština z hlediska uplatnění kontrakcí diametrálně odlišné, proto i značně odlišný fonologický a prozodický systém a frekvence vokálů na syntagmatické rovině.

V.

Současná podoba spisovné ruštiny jako výsledek mnoho století trvajícího soužití s církevní slovanštinou.

Církevní slovanština jako nástupnický jazyk staroslověnštiny fungovala na ruském území jako kulturní a literární jazyk do poměrně velmi pozdní doby, XVIII. st. Protože obdobnou funkci měla na území bulharském a srbském, lze ji označit za společný kulturní jazyk celého areálu Slavia Orthodoxa, v němž zabezpečovala kulturní kontakty a sama přitom procházela vývojem se střídajícími se epochami centralizace a decentralizace s teritoriálními posuny center. Připomeňme období rozkvětu za prvního bulharského carství, literaturu Kyjevské Rusi, tzv. trnovskou školu, resavskou školu, období tzv. druhého jihoslovanského vlivu na Rusi a pozdní ruskou církevní slovanštinu, která ovlivnila např. literární jazyk Srbů v předvukovském období.

Jazykově staroslověnština a církevní slovanština vnesly do podoby spisovné ruštiny na foneticko-fonologické rovině některé jihoslovanské prvky.

Jsou to např. skupiny *rat-*, *lat-* na začátku slova tam, kde bychom zákonitě očekávali ruské *rot-*, *lot-*, např. ve slovech (s **a** pod přízvukem, takže není třeba uvažovat o vlivu akani) *razum*, *rasprja*, *raznyj*, *ravnyj*, *rab* (srov. ruskou podobu *porozň*, *rozničnyj* apod.).

Dále zvláště za epochy tzv. *druhého jihoslovanského vlivu na Rusi* (i když tento termín někteří ruští badatelé odmítají) proniknutí četných tvarů bez plnohlasí (druhotně

s možností stylistické diferenciacie plnohlasných a neplnohlasných tvarů) a jihoslovanských střídnic za * *tj*, * *dj*, tj. současné ruské *šč* (z jihosl. *št*) a *žd* tam, kde bychom očekávali ruské *č* a *ž*. Takže ve spisovné ruštině *odežda*, *nadežda*, *Roždestvo*, ale rus. dial. *odeža*, rus. *nadežnyj*, *rožat'* apod. Využití dvojí podoby *gorjačij* a *gorjaščij* atd. O vlivu církevní slovanštiny na rovině lexikální, slovtvorné, syntaktické a stylistické viz dále.

VI.

Srovnání českého a ruského fonemického systému.

V oblasti konsonantů jsou největší rozdíly v měkkostní korelaci. Zatímco čeština má jen tři párové fonémy měkké a tvrdé, ruština jich má dvanáct (někteří fonetici dokonce hovoří o patnácti párech, protože postulují protiklad měkkých a tvrdých i u zadopatrových). Artikulace ruských měkkých souhlásek je specifická, i *d'*, *t'*, *ň* se artikuluje jinak než v češtině: v češtině jsou to souhlásky předopatrové, v ruštině změkčené zubodásňové s vyšším charakteristickým šumem.

I artikulace ruských tvrdých souhlásek je jiná, mají hlubší charakteristický šum a vyslovují se jakoby s mírným zaokrouhlením rtů. Specifickou artikulací odlišnou od české má především ruské tvrdé *l*.

Příznačná, i když ve srovnání se znělostní spodobou dost rozkolísaná, je v ruštině měkkostní spodoba. Netýká se však všech souhláskových skupin, obvyklá je např. ve skupinách *s't'* (*kos't'*), *s'n'* (*les'n'ik*), *n'č'* (*ven'č'ik*). V jiných skupinách o ní lze celkově říci, že je na ústupu.

Ruština nemá slabikotvorné souhlásky, dále nemá hrtanové *h* a kmitavé *ř*. Častější jsou v ruštině souhlásky zdvojené. Protiklad zdvojenost - nezdvojenost může sloužit i k významovému rozlišování. V souhláskových spojeních funguje často artikulační spodoba.

V oblasti vokálů ruština nezná protiklad kvantity, svébytný samohláskový systém funguje v pozici nepřízvučné (důsledek redukce, historicky jeden z typů *akani*). Ruština má jako fonetickou variantu vokál *y*.

Zásadní rozdíly jsou v oblasti slovního přízvuku. V ruštině je přízvuk dynamický, volný a pohyblivý a má významotvornou funkci.

Celkově je ruský foneticko-fonologický systém se suprasegmentálními rysy mnohem odlišnější od češtiny, než se v laických kruzích soudí. Specifickou záležitostí představuje intonace.

VII.

Písmo a pravopis.

Ruština, stejně jako další slovanské jazyky oblasti Slavia Orthodoxa, dodnes užívá upraveného písma žáků Konstantina a Metoděje, tzv. cyrilice (původně vlastně řecká uncíála). Ruská abeceda, azbuka, má 31 písmen a 2 znaky (měkký a tvrdý).

Diakritická znaménka (kromě znaku na é) ruština vlastně neužívá. Někdy se ještě omezeně užívá ě (zavedl Karamzin). Výrazným rysem ruské soustavy písma jsou dvě řady samohláskových písmen. Obě označují tytéž samohláskové fonémy, ale písmena druhé řady označují navíc buď měkkost předcházejícího konsonantu, nebo předcházející *j* (na začátku slova, uvnitř slova po samohlásce a po tzv. oddělovacích znacích). Protože se měkkost souhlásky označuje ve většině případů následující samohláskou, hovoří se někdy o slabičném principu v ruské soustavě písma. (V češtině se slabičný princip uplatňuje jen velmi omezeně, srov. *di, ti, ni, dy, ty, ny, dě, tě, ně, bě, pě, vě, fě, mě*).

Ruština, která má více hlásek než čeština, má méně písmen, proto jsou více funkčně vytížena.

Pravopis je sice v češtině i v ruštině v zásadě morfologický (na rozdíl např. od srbštiny), ale v ruštině postupně přece jen více proniká fonetický princip, např. v psaní předpon. V řadě slov, obdobně jako v češtině, se však uplatňuje tradiční, historický pravopis.

Zásadní reforma azbuky a pravopisu byla provedena za Petra I. z jeho osobní iniciativy. Došlo k modernizaci soustavy písma (odstranění některých nefunkčních písmen, jež dublovala jiná, ve výslovnosti identická), úpravě grafické podoby. Vznikla tzv. *graždanka*

a bylo zavedeno i užívání arabských cifer (ve staré ruštině se číslice označovaly písmeny).

Další zásadní zásah do podoby azbuky byl proveden počátkem r. 1918 (ale bojovaly o něj již předcházející generace lingvistů a hlavně učitelů). Tehdy bylo odstraněno písmeno *jat'*, ve výslovnosti již několik století shodné s *e*, a upraveno psaní tvrdého znaku (jako kuriozitu zastánci reformy již v 19. st. vypočítali, že starý způsob psaní tvrdého znaku na konci každého slova končícího tvrdou souhláskou přijde stát nákladu na miliony rublů za rok v hodnotě zbytečně potlučeného papíru). V pozdější době byly prováděny již jen dílčí úpravy pravopisné.

VIII.

Morfologická rovina.

Na morfologické rovině obecně platí, že rozdíl mezi češtinou a ruštinou není ani tak v gramatických kategoriích a repertoáru gramatických prostředků, ale rozdíly jsou především v jejich funkčním vytížení.

Oblast jména.

Gramatické kategorie jmenné se v obou jazycích v podstatě shodují, ale v rámci těchto kategorií existují dílčí rozdíly a specifika. Výrazová stránka mluvnických významů podstatných jmen využívá především vlastních prostředků morfologických (koncovky, střídání, do jisté míry rozdíly přízvukové), ale také prostředků lexikálních (nečetné případy supletivismu) a na rozdíl od češtiny ve větší míře prostředků syntaktických (např. u nepřechýlených substantiv označujících profese syntaktické vyjádření rodu: *Opytnaja vrač propisala lekarstvo*).

U gramatické kategorie rodu rozdíl mezi češtinou a ruštinou hlavně u přejatých slov, kde v ruštině většinou rozhoduje o rodu formální stránka (zakončení v nom. sg., tak např. slova na *-um* jsou mužského rodu atd.). - V oblasti kategorie čísla širší pole užití bezpříznakového členu opozice, singuláru (tzv. význam zevšeobecňující, např. *kombinat iskusstvennogo volokna*). Četná specifika u singulárií a plurálií tantum. - Jiné rozložení životnosti a neživotnosti, v češtině u maskulin zvláštní vzory životné, ruština nemá pro vyznačení životnosti zvláštní koncovky, využívá v akuzativu tvarů genitivních, u M v sg. i pl., u F a N pouze v pl. - Pádů je v ruštině šest, ruština nemá vokativ. Četné rozdíl v rekcí a užití pádů vůbec, proto v této oblasti často působí záporný transfér, česko-ruská interference. - Ve skloňování substantiv v ruštině výraznější rozdíl mezi tvrdými a měkkými základy, zvláštní skupinu představují základy na *j*. Soustava koncovek v ruštině jednodušší. Unifikace rodových koncovek v dat., lok. a instr. pl. U souhláskových střídání (*ruka, ruce*) dala ruština v historickém vývoji přednost neobměněným základům. V ruštině existence zvláštních tvarů pro genitiv partitivní a lokál místní.

U adjektiv vyšší frekvence jmenných tvarů.

U zájmen neexistence enklitických tvarů.

V oblasti číslovek dala ruština v historickém vývoji částečně přednost jiným tvarům, celkově ve skloňování číslovek lze v největší míře pozorovat projevy synchronní dynamiky jazyka - oblast značně rozkolísaná.

IX.

Oblast slovesa.

Gramatické kategorie slovesné se v češtině a ruštině rovněž shodují, ale v rámci tvoření tvarů a funkcí jejich členů četná specifika. V ruštině (na rozdíl od češtiny) nepatří do soustavy slovesných tvarů podstatná jména slovesná (netvoří se pravidelně, nevyužívají rozdílnosti vidů, srov. čes. *vysvětlení - vysvětlování*, rus. *objasnenije*).

K formálním prostředkům, které jsou u sloves mnohem rozmanitější než u ostatních slovních druhů, patří koncovky, přípony (i kmenové), předpony, střídání v základu, pomocná slovesa a částice, které jsou součástí tvarů složených a výrazů opisných. Čeština má více složených tvarů (srov. *dělal bych, byl bych dělal*), ruština více výrazů opisných, které někdy představují i modálně expresivní varianty vyjádření neutrálního (ruština je celkově více expresivní než čeština).

Z gramatických kategorií konjugačních osoba a číslo patří k těm, kde se funkce celkem shodují v obou jazycích, přesto i zde rozdíl existují, např. 2. os. sg. (vzácněji i pl.) v ruštině vyjadřuje všeobecný podmět (v češtině pod vlivem německých konstrukcí *Man-Sätze* obraty typu *Člověk by nevěřil...*). Z rozdílů výrazové složky připomeňme pouze syntaktické vyjadřování osoby v ruštině v tvarech minulého času a podmiňovacího způsobu (čeština je zde ve srovnání s ruštinou archaičtější - srov. staré tvary složeného perfekta).

V kategorii času jsou zvláště tvary přítomné pro cizince náročné svou tvarovou různorodostí, v rozsáhlé míře působí česko-ruská interference. Je to i oblast existence četných variant, které svědčí o synchronní dynamice ruštiny.

V oblasti kategorie způsobu se liší hlavně užití imperativních tvarů, které kromě svého základního významu jsou v ruštině často užívány ve významu přeneseném, např. ve funkci vedlejší věty podmínkové nebo přípustkové (*Skaži ja jemu ob etom, on by mne pomog*), pro vyjádření děje vnuceného mluvčímu proti jeho vůli atd. Na funkci rozkazovacího způsobu a užití imperativních tvarů lze v ruštině názorně demonstrovat rozdíl primární a sekundární funkce v jazyce.

Rovněž tvoření a užití slovesného rodu má svá četná specifika.

V oblasti kategorie vidu je pro ruštinu příznačně širší využití bezpříznakového členu, tedy vidu nedokonavého.

Soustava přičestí a přechodníků je funkčně mnohem více zatížena, srov. dále v syntaktické části.

X.

Syntaktická charakteristika ruštiny.

V mluvnické stavbě české a ruské věty lze pozorovat řadu rozdílů. Pro ruštinu je příznačný nesponový, čistě jmenný větný typ. Dále je v ruštině mnohem vyšší frekvence jednočlenných vět a existují i typy, které v češtině vůbec nejsou zastoupeny. Zvláště v psané ruštině lze pozorovat tendenci k jmennému vyjadřování, hojně se využívá jmenných tvarů slovesných a dějových jmen. Často bývají rozvinuté a mnohé z nich pak vytvářejí tzv. polovětné útvary, které umožňují formulovat i obsažnější myšlenku v rámci jednoduché věty. Přechodníkové obraty a infinitivní vedlejší věty se mohou připojovat i k větám jednočlenným. Ruština zvláště v jednacím stylu tíhne k sevřenému vyjadřování a neosobnímu formulování. Četné užívání jmenných konstrukcí, které jakoby nahrazují vedlejší věty, má za následek, že ruská věta jednoduchá bývá v průměru bohatěji rozvíjena než věta česká.

Podobně i ruské souvětí bývá často velmi rozsáhlé. Je to dáno i tím, že i ono obsahuje často polovětné útvary a volně připojené členy. Takové konstrukce působí pak mnohdy potíže při překladu.

Věty podle postoje mluvčího k sdělovanému obsahu - tento pojem obsahuje modálnost, citovost a vztah hodnotící. Zatímco modálnost je základní, ztvárnující činitel každého sdělení, citovost a vztah hodnotící se sice neuplatňují vždy, ale v ruštině častěji než v češtině. Hodně rozdílů mezi češtinou a ruštinou je ve vyjadřování nutnosti, možnosti a úmyslu.

V ruštině vedle modálních sloves, kterých je méně (neexistují modální slovesa odpovídající českému *musiti, míti, směti*) se ve větší míře než v češtině využívají modální predikativa. Nejfrekventovanější jsou predikativní příslovce ve větných podobách jednočlenných. Existují rovněž predikativní přídavná jména.

Modální význam mají v ruštině často i konstrukce bez modálních výrazů, především jednočlenné věty infinitivní, ale i dvojčlenné věty s kondicionálem. Někdy se dokonce modální významy nemožnosti nebo nechtění žádnými zvláštními mluvnickými ani lexikálními prostředky nenaznačují, a přesto takové věty mají modální význam, srov. *Ja ne uznaval vašego golosa - Nemohl jsem poznat váš hlas.*

Citovost sdělení, v ruštině častější než v češtině, se vyjadřuje intonací, užitím citově zabarvených slov, ale také specifickým slovosledem - slovo, na něž je kladen největší důraz, je vytčeno na začátek věty: *Terpet' ne mogu kontrolja*. U vět silně citově zabarvených může docházet k posunu modálnosti a změně mluvnického a věcného významu.

Vztahy hodnotící, rovněž relativně časté, se vyjadřují lexikálními prostředky, ale také predikativními příslovci a přídavnými jmény s infinitivem: *Ja rad videt' vas*.

Specifickou záležitostí je ruský slovosled, který se zásadně liší od češtiny především v hovorové ruštině. Zatímco ve spisovném kodifikovaném jazyce jde spíše o sled hotových "bloků", které vstupují do věty, v hovorové mluvě jde opravdu o sled jednotlivých slov, tj. blok bývá často rozpojen, např.: *Chleb ja včera kupila čerňyj*. Dosahuje se tím vyšší expresivity vyjádření, která je pro ruštinu vůbec a pro hovorovou ruštinu zvláště typická.

XI.

Slovní zásoba a tvoření slov.

Pro slovní zásobu ruštiny (na rozdíl od češtiny) je charakteristické, že v ní lze dodnes vysledovat dlouhé soužití s církevní slovanštinou. Prozrazují je četné tvary bez plnohlasy, které v některých případech tvoří protějšek tvarů s plnohlasnou podobou. V tom případě má tvar bez plnohlasy abstraktnější charakter (srov. např. *moloko*, ale *Mlečnyj put' - Mléčná dráha*). Dále sem patří výše zmíněné dvojice se *žd, ž* a *šč, č* (jako důsledek rozdílného vývoje skupin * *tj*, * *dj*). Řada slov, i když nemají formální příznaky csl., je církevněslovanského původu, srov.: *bezdna, cerkov', obraz* atd. V ruštině se rovněž zachovalo mnoho frazeologismů csl. původu, vlastně biblismů, např. *vavilonskoje stolpotvorenije, doslova stavění babylonské věže, ale s významem velký zmatek, blázinec*. Slavjanismy, jak se slovům a tvarům csl. původu říká, bývají obvykle užívány ve vysokém stylu, frazeologismy však pronikly i do hovorové řeči a řada slov i běžné slovní zásoby neexistuje v jiné než csl. podobě: *prevraščeniye - přeměna* obsahuje vlastně 4 csl. rysy (srov. předpokládanou ruskou podobu *perevorochen'je*), i např. ve sportovní terminologii *vratar'* atd.

Charakteristické jsou také některé typy slovo tvorby, slova csl. původu většinou kalkovaná z řečtiny, tvořená skládáním: *blagoveščeniye - zvěstování, samoderžaviye - samovláda, obraz nerukotvornyj - neudělaný lidskou rukou* atd.

Historickým vývojem ruštiny je dáno, že kromě slov obecně slovanských a ruských od původu a již zmíněných slavjanismů v ní najdeme ve starších vrstvách slovní zásoby slova skandinávského původu, finského původu, dále četné grecismy (těsný kontakt s Byzancí), turcismy (epocha tataromongolského jha). Tak skandinávská jsou např. jména *Rjurik, Igor, Oleg*, finský původ mají slova *pelmeni, tundra*, řecký *parus, tetrad', monastyr', ikona*, turcismy jsou *karandaš, bumaga* atd.

Od XVI. stol. pronikala ve větší míře slova ze západoevropských jazyků, pro petrovskou epochu jsou typická slova německého původu (hlavně administrativní, vojenská a jiná terminologie), pro přelom XVIII. a XIX. st. slova francouzská.

Ruštině jako jazyku velkého národa nebyly nikdy vlastní puristické tendence (srov. situaci v historii novodobé češtiny, zvláště za obrození). V současné ruštině ohromné množství slov přejatých z angličtiny (např. z oblasti počítačové terminologie *fajl - soubor, printer - tiskárna*).

Pro nás Čechy je zajímavé, že do ruštiny pronikly i některé lexikální vrstvy čechismů, např. tělocvičná terminologie (i když řada těchto slov později zanikla a byla nahrazena ruskými termíny).

XII.

Stratifikace národního jazyka.

Ruština prošla značně odlišným historickým vývojem než čeština. Počínaje nejstarší dobou se vyvíjelo na území Kyjevské Rusi a zvláště v politickém, hospodářském a kulturním centru Kyjevě tzv. koiné, jakýsi nadnářeční jazykový útvar, který v té době zřejmě hrál roli kulturního jazyka při knížecím dvoře, vznikaly v něm některé žánry lidové slovesnosti, byl jazykem administrativy a zvykového práva, v prvních, ještě předkřesťanských etapách, i jazykem tzv. gramot, smluv (je např. doloženo několik smluv Rusů s Řeky ještě z období před přijetím křesťanství, jejich jazyk je stále předmětem zkoumání a není zcela jisté, kdo tyto smlouvy formuloval a jaký byl na jejich formulaci podíl řečtiny, protože obsahují četné kalky z řečtiny v oblasti lexikální i syntaktické). Období existence Kyjevské Rusi bylo obdobím centralizace, což se muselo projevit i v oblasti jazykové. Protože v té době vznikla řada významných písemných památek (samozřejmě již po přijetí křesťanství) a kulturní a literární jazyk měl výrazný vzor a oporu v církevní slovanštině, jeho podoba se stabilizovala a nezasáhlo do ní výrazněji z extralingvistických faktorů ani období po rozpadu Kyjevského státu, kdy došlo k výrazné decentralizaci, vzniku nových center a jejich přenesení na východ, zpočátku do Vladimíru a Suzdalu, později do Moskvy.

Zásadní a velmi složitou otázkou je vztah kulturní, literární ruštiny a církevní slovanštiny, která zastávala funkce spisovného jazyka (či spíše literárního jazyka) do velmi pozdní doby. Ruští ani světoví badatelé v přístupu k tomuto problému nejsou jednotní. Jedni vidí v literárním jazyce starších epoch rusifikovanou církevní slovanštinu, jiní trvají na existenci samostatného jazykového útvaru psané ruštiny (těžko říci spisovné a i označení *literární* je problematické, protože se jí užívalo ani ne tak v literárních památkách, jako spíše v dokladech administrativního charakteru). V. V. Vinogradov proto postuloval existenci dvou koexistujících jazykových útvarů a pro starší období se hovoří o diglosii mluvčích vládnoucích uměním písma, N. I. Tolstoj pohlíží na jazykovou situaci tak, že literární tvorbu si lze představit v té době v podobě jakéhosi jehlanu, na jehož vrcholu bylo Písmo svaté jako sakrální, “nedotknutelný” text, nedávající možnosti k jazykovému experimentování, a proto jazykově archaický útvar využívající čisté církevní slovanštiny, na nižších příčkách postupně stále méně sakrální texty (přes homilie, apokryfy, životy svatých až k světské literatuře), v nichž se v různé míře uplatňovaly prvky živého ruského jazyka té doby.

Tato specifická jazyková situace měla a má důsledky pro stratifikaci národního ruského jazyka vlastně dodnes. Existuje mnohem hlubší propast mezi jazykem lidovým a spisovným, a to jak ve smyslu existence nářečí a jejich poměru k spisovné ruštině, tak

ve smyslu rozdílů mezi podobou tzv. kodifikovaného spisovného jazyka a mluvené, hovorové ruštiny.

XIII.

Stratifikace - pokračování. Ruská nářečí, problematika hovorové ruštiny.

Během své historie prošel ruský jazyk složitým, především fonologickým vývojem. Protože však prostranství, na němž žijí nositelé tohoto jazyka, je nesmírně rozlehlé, tento vývoj měl v jednotlivých položkách svá centra a periférii a zasahoval různá konkrétní území různě. Pokud tedy uvažujeme o národním jazyku v jeho mluvené podobě, nejvýznačnější rozdíly jsou mezi jeho dialekty. Ruština se v tomto smyslu člení jakoby na dva pruhy, hranice mezi nimiž jde od západu k východu a rozděluje všechna ruská nářečí na severovelkoruská a jihovelkoruská. Mezi těmito dvěma oblastmi se vytvořil pás nářečí přechodných, středoruských, na jejichž základě se historicky formovala novodobá spisovná ruština.

Pro představu uveďme alespoň několik typických rysů, jimiž se severoruská a jihoruská nářečí liší. Jde hlavně o výsledky historického jevu, jemuž se v literatuře říká akání. Ve skutečnosti je to různá podoba vokalického systému v přízvučných a nepřízvučných pozicích, tedy jev, kdy v nepřízvučné pozici se samohlásky “nehorní řady” (přičemž podle konkrétního nářečí k nim mohou patřit různé, nebo některá nářečí mají přízvučný systém vokalický pěti-, jiná šesti- a ještě jiná sedmičlenný) foneticky redukuje, podle konkrétního nářečí s různými výsledky. Tak nepřízvučné *o* dává v první předpřízvučné slabice *a*, odtud název *akání*. Toto akání se nerealizovalo v severovelkoruských nářečích, proto jsou to nářečí tzv. *okající*. Dalším diferenčním rysem je výslovnost zadopatrových konsonantů *g*, *h*. Severoruská nářečí vyslovují *g*, jihoruská *h*. Konečně jsou i rozdíly v oblasti intervokalického *j* (srov. výše oddíl o slovanských kontrakcích) - řada severoruských nářečí toto *j* nevyslovuje a vznikají v nich tedy tvary kontrahované. Rozdíly existují samozřejmě i v morfologii a na dalších jazykových rovinách. Dnešní spisovná ruština, jak již bylo řečeno, vznikla na základě středoruských nářečí, která mají některé rysy severních a některé rysy jižních, proto je v ní akání, *g* a intervokalické *j* atd.

Zatímco v češtině se vyvinul jazykový útvar zvaný *obecná čeština*, užívaný většinou nositelů jazyka v běžné komunikaci, ruština obdobný útvar nemá a člení se na tzv. *kodificirovannyj russkij literaturnyj jazyk*, *russkiju razgovornuju reč* a *prostorečije*, které však už nepatří k spisovným útvarům a je jazykem městských lidových vrstev. Na ruském venkově jsou mnohem živější (ve srovnání s poměry u nás) dialekty.

Problém v jazykovědných kruzích vyvolává hodnocení útvaru nazvaného *russkaja razgovornaja reč'*. Je totiž natolik odlišný od psané kodifikované podoby ruského jazyka, že řada renomovaných ruských badatelů jej pokládá za samostatný jazykový systém s vlastními normami a zákonitostmi. Čeští badatelé se přiklánějí spíše k názoru, že jde o jakousi stylistickou variantu spisovné ruštiny (srov. český termín *styl běžně mluvených projevů*). Tento názor prezentoval např. V. I. Barnet ve stati *Jaký je lingvistický status hovorové ruštiny?*. V Rusku především kolektiv vedený lingvistkou Je. A. Zemskou vydal řadu knižních monografií podrobně popisujících jazykový systém

ruské hovorové řeči. Jazykový materiál v nich obsažený přesvědčivě ukazuje, že rozdíly mezi psanou a hovorovou podobou spisovného jazyka jsou v ruštině mnohem větší a hlubší, než bychom byli ochotni bez těchto výzkumů připustit.

XIV.

Charakteristika ruského textu a stylů.

Ruský (psaný) text je do jisté míry vizuálně odlišný od českého v tom smyslu, že v ruském bývají podstatně delší odstavce, mnohdy až na celou stránku. Text je tedy méně členěn a nám se proto zdá méně přehledný. Také ruské věty psaného textu bývají delší, jak již jsme se zmínili v syntaxi, protože jsou často doplněny vsuvkami a polovětnými vazbami různého druhu. Zvláště přechodníkové konstrukce jsou ve srovnání s češtinou mnohem frekventovanější, a to především ve stylu publicistickém a odborném. Věty jsou tak jakoby “přesyceny” informací, navíc bývá vyjádření značně kondenzované díky častějším jmenným konstrukcím, které mnohdy do češtiny je třeba překládat vedlejšími větami. Problematika translatická je proto v rusko-českém plánu nejen zajímavá, ale často staví překladatele i před obtížně řešitelné úkoly.

Ruský text především publicistického a odborného stylu se nám zdá někdy poněkud těžkopádný. Má to i své historické kořeny. Již výše jsme se zmínili o tzv. druhém jihoslovanském vlivu, který sice byl záležitostí aktuální v XV. st., ale jehož důsledky přetrvávaly v ruštině velmi dlouho a v mnoha ohledech vlastně dodnes. V oblasti stylistické bylo pro tento jev charakteristické tzv. *pletenije sloves, vitijevatyj stil'*, což v praxi představovalo konstrukce přetížené epitety, synonymickými řadami, bohatou ozdobností, pathosem, nepřirozeným slovosledem apod. Ve své době šlo o záměrné oddalování psané podoby jazyka od jeho hovorové podoby, záměrnou archaizaci a exkluzivitu jako příznak vysokého stylu. To vše nebylo náhodné, nebo šlo o jevy v oblasti jazyka naplňující heslo “Moskva - třetí Řím”.

Rovněž ne náhodou postuloval sice Lomonosov v XVIII. st. existenci vysokého, středního a nízkého stylu, ale ve skutečnosti prakticky existoval vlastně jen protiklad vysokého a nízkého stylu, zatímco budování středního stylu bylo úkolem pro další generace literátů především v XIX. st. A vlastně dodnes (a existence sovětského období s jeho ideologií příkrášlování skutečnosti tyto tendence ještě podpořila) je pro ruštinu typický větší odstup od jazyka “běžně mluvených projevů” v projevech psaných, především v publicistice. Publicistický styl byl v Rusku značně vybroušen především v XIX. st., dávala k tomu podněty ruská záliba v disputacích, určitá mnohomluvnost, existence tzv. “tlustých časopisů” (tj. s velkým počtem stran) a celkové intelektuální klima, které si zakládalo na schopnosti mít přehled, umět se vyslovit k teoretickým problémům.

V současném, posovětském období jsme svědky snahy přiblížit ruštinu i po této stránce civilnějšímu projevu, eliminovat jí běžný pathos. Někdy tyto snahy však zacházejí až příliš daleko, v oblasti slovní zásoby jsou současné texty zahlceny slovy anglického původu, ale též slovy slangovými a dokonce dialektními, v oblasti syntaktických konstrukcí se nezdá aktualizují konstrukce nejen hovorové, ale i obraty tzv. *prostorečija*, tj. již záležitosti nespisovné. Důsledkem je určitá rozkolísanost jazyka na různých jazykových rovinách a stylistická nevytříbenost některých textů.

Literatura:

- Čechová, M. a kol.: *Čeština - řeč a jazyk*. Praha 1996 (pro výchozí srovnávání)
- Havránek, B. a kol.: *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy I*. Praha 1961
- Bauer, J.- Mrázek, R.- Žaža, S.: *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy II*. Praha 1960
- Marvan, J.: *Prehistoric Slavic Contraction*. The Pennsylvania State University Press, University Park and London, 1979
- Marvan, J.: *Jazykové milénium, Slovanská kontrakce a její český zdroj*. Praha 2000
- Mrázek, R.- Popova, G. V.: *Historický vývoj ruštiny*. Praha 1984
- Ruskij jazyk, Enciklopedija*. Red. Filin F. P., Moskva 1979
- Tolstoj, N. I.: *Istorija i struktura slavjanskich literaturnych jazykov*. Moskva 1988
- Trösterová, Z.: *Církevní slovanština jako spisovný jazyk areálu Slavia Orthodoxa*. Ústí nad Labem 1994
- K jednotlivým problémům časopisecké a sborníkové stati v češtině i v ruštině

K některým temporálním charakteristikám nepřipravených mluvených projevů a jejich vztahu k psychologickým vlastnostem mluvčích

Ilona Balkó

Tempo řeči jako prozodický fenomén je především předmětem fonetického, fonologického a obecnělingvistického bádání. S odbornými výklady o temporálních charakteristikách řeči se rovněž setkáváme ve studiích o uměleckém přednesu a o veřejných projevech, které k tempu řeči přistupují jako k prostředku podmiňujícímu estetický účinek obsahu sdělení a schopnost recipienta rozpoznat v něm důležité od méně významného. Vzhledem k tomu, že se hodnoty tempa řeči proměňují v závislosti na schopnostech a intelektuálních předpokladech jazykového plánování mluvčího v nepřipravených projevech a jeho osobnostních vlastnostech, zasahuje temporální problematika bezesporu i do oblasti psychologie, respektive psycholinguistiky.

V tomto příspěvku budeme věnovat pozornost výsledkům analýzy temporálních charakteristik nepřipravených monologických projevů třinácti mluvčích, které vyplynuly z fonetického měření prováděného pomocí zvukového počítačového programu Cool Edit Professional. Výsledky měření byly následně porovnávány s výsledky Eysenckova psychologického dotazníku EOD formy A, který zjišťuje základní osobnostní vlastnosti extroverzi–introverzi a míru emoční lability–stability. Výsledky tohoto časově nenáročného dotazníku poskytují základní orientaci v osobnostních vlastnostech respondentů.

Naším cílem bylo měřením zjistit objektivní hodnoty tempa řeči, tempa artikulace, trvání pauz, vymezených úseků řeči a slabik v těchto úsecích a posoudit, jak tyto charakteristiky řeči souvisejí s osobnostními vlastnostmi mluvčích.

K výzkumnému účelu byly vybrány nepřipravené monology studentů katedry bohemistiky, jejichž úkolem bylo bez přípravy hovořit na jedno ze čtyř daných témat (Moje rodina, Moje zájmy, Město, ve kterém žiji a Studium na pedagogické fakultě). Délka projevu nebyla časově limitována. Monology byly zaznamenány na minidiskový magnetofon v celé podobě a poté z nich byla vyčleněna část, v níž každý vyslovil prvních 500 slabik. Počet slabik pro další práci s materiálem byl zvolen s ohledem na skutečnost, že počet vyslovených slabik v časově neomezeném záznamu byl u každého mluvčího jiný a nejmenší počet slabik vyprodukovaných se pohyboval v rozsahu 502 slabik. Týž slabičný rozsah sledovaných částí monologu jsme mohli využít ke srovnávání všech získaných výsledků. Pro měření trvání promluvových úseků a pauz bylo použito zvukového počítačového programu.

Vybrané monologické projevy byly segmentovány na úseky, jejichž vyčlenění bylo provedeno jednak na základě realizovaných pauz, jednak na základě výrazného uplatnění dynamických a melodických prostředků v případech, kdy pauza jako členící prostředek nevystupuje. Tempo řeči (počet slabik za sekundu v celkovém čase, který mluvčí potřeboval pro vyslovení 500 slabik) bylo vypočítáno jako podíl 500 slabik a času potřebného pro jejich vyslovení. Přepis projevů po promluvových úsecích byl základem pro výpočet artikulačního tempa (počet slabik vyslovených za jednu sekundu v čistém čase promluvy). Měření pauz pomocí počítačového programu a jejich

součtem jsme získali informaci o celkovém trvání pauz v čase řečové produkce. Výsledná veličina byla použita pro výpočet procentuelního podílu pauz v řeči jednotlivých mluvčích a tempa artikulace (podíl počtu slabik a času řeči po odečtení pauz). Pozornost byla věnována rovněž trvání jednotlivých slabik a pauz v monologu.

Do hodnot tempa řeči a tempa artikulace nebyly započítány paralingvální zvuky hm, mm, mhm, ééé a další. Tyto zvuky sice samy o sobě mají slabičnou hodnotu a jejich trvání se pohybuje v délce slabik v rozmezí od 240 ms do 500 ms, ale vzhledem k tomu, že nejsou součástí vlastní artikulace produkovaných slov, do výsledných hodnot tempa řeči a tempa artikulace je nezahrnujeme. Sledovali jsme pouze jejich častost a procentuelní výskyt ve všech měřených pauzách. Zajímalo nás současně, kdy a jak často mluvčí protahuje slabiky před pauzou.

Výsledky měření včetně informace o osobnostní charakteristice mluvčích uvádíme v následující tabulce:

Mluvčí	500 slabik v čase (s)	TŘ	TA	Počet pauz	Pauzy v %	Paral. zvuky	Paral. zvuky %	rot. slabik	Typ osob.	pr. sl.
M1	108,4	4,62	5,46	56	15,6	0	0	XX	E S	183
M2	104,0	4,55	5,78	24	16,8	1	4	X	ES	173
M3	120,0	4,16	5,35	43	16,8	1	25	X	ESÚ	187
M4	104	4,7	5,72	36	16,1	3	8	XX	E S	174
M5	106	4,67	5,64	38	17,0	1	3	0	E S	177
M6	114	4,3	5,20	20	15,7	4	14	XX	E S	192
M7	173	2,89	5,40	34	46,5	20	64	XX	ECH	185
M8	112,1	4,46	6,03	41	26	10	24	XX	E CH	166
M9	125,5	3,98	4,99	36	25,3	8	22	XX	ECHÚ	200
M10	109,9	4,55	5,91	52	23,1	6	11	X	I F	169
M11	170,4	2,50	5,22	69	43,8	4	6	X	I F	192
M12	141	3,54	5,03	40	29,5	6	15	0	I M Ú	100
M13	166,9	2,99	4,93	71	39,2	6	8	0	I M Ú	203
Průměr		4,01	5,44							190

Poznámka k tabulce: značka X v předposledním sloupci znamená občasný výskyt protahování koncové slabiky před pauzou, značka XX velmi častý výskyt jevu. Značky v posledním sloupci: S-sangvinik, CH- cholerik, F-flegmatik, M- melancholik, E – extravert, I – introvert, Ú – úzkostnost. Psychologické vlastnosti osobnosti takto vyjádřené jsou pouze orientační, pro účely naší práce však dostačující. V 8. sloupci uvádíme procentuelní výskyt paralingválních zvuků v celkovém počtu realizovaných pauz. Průměrné hodnoty tempa řeči, tempa artikulace a trvání jedné slabiky se nacházejí v posledním řádku tabulky.

Pro ilustraci hodnot uvedených v tabulce zařazujeme stručnou psychologickou charakteristiku jednotlivých mluvčích včetně charakteristiky řeči vyplývající z dojmu experimentátora.

M1: Osobnost s průměrnými hodnotami extravert- introvert. Bez neurotického neklidu. Vyrovnaná pohyblivost nervové soustavy. V mezilidské komunikaci je přiměřeně aktivní. Temperamentově je zařazena do oblasti sangvinika.

Dojem z poslechu: Řeč je velmi klidná, nenucená, výrazové prostředky nespisovné, výrazná výslovnost, ležerní protahování slabik

M2: Osobnost výrazně extravertovaná. V komunikaci je bezprostřední, bez úzkostné nejistoty. Emoční stabilita se nachází v oblasti sangvinika.

Dojem z poslechu: Řeč působí velmi přirozeně, nenuceně, je dynamická, střídají se úseky s rychlejší a pomalejší artikulací.

M3: Osobnost spíše extravertovaná, dobře se cítí ve společnosti lidí. Mírně zvýšená hladina úzkosti. Temperamentově v oblasti sangvinika.

Dojem z poslechu: Řeč působí velmi kultivovaně, až připraveně, selekce spisovných výrazových prostředků. Celkově působí poměrně rychle, nikoli překotně. Dobrá znalost obsahu řeči, která působí vyrovnaně.

M4: Osobnost extravertovaná, v komunikaci s lidmi bezstarostná, vyrovnaná, při rozhodování většinou uvážlivá..Temperamentově je zařazena do kategorie sangvinika.

Dojem z poslechu:Řeč působí velmi spontánně, ležerně. Mluvčí opakuje lexikální jednotky a některá slovní spojení ve snaze o přesnější vyjádření. Uvolněnost při řeči se projevuje užíváním obecněčeských prostředků zejména morfologických v celém projevu. I přes tuto skutečnost působí projev kultivovaně.

M5: Osobnost výrazně extravertovaná, optimistická, aktivní v mezilidské komunikaci.

Dojem z poslechu: řeč působí spontánně, promyšleně, emotivně, střídají se úseky rychle artikulované s pomalejšími, pauzy nejsou vyplněny paralingválními zvuky.

M6: Osobnost výrazně extravertovaná, společenská. aktivní, bezstarostná. Temperamentově je zařazena do oblasti typického sangvinika.

Dojem z poslechu: Řeč působí velmi kultivovaně, z počátku má pomalejší tempo, optimisticky (častý je i hlasitý smích), často opakuje lexikální jednotky ve snaze o přesnější vyjádření.

M7: Osobnost spíše extravertovaná, ráda navazuje vztahy s lidmi. Situačně lze očekávat ukvapené, někdy až úzkostné jednání. Emočně je méně stabilní. Temperamentově je zařazena do oblasti mírného cholera.

Dojem z poslechu: Řeč působí neuspořádaně, výrazná je nervozita projevující se častými opravami, přeřeky, zrychlováním artikulace, která znesnadňuje srozumitelnost. Protahování slabik před pauzou a častý výskyt paralingválních zvuků, nerovnoměrné rozložení pauz a nelogické uspořádání obsahu řeči prozrazuje nervozitu.

M8: Osobnost extravertovaná, má tendenci vyhledávat společenské kontakty. Při komunikaci mohou nastat úzkostné obavy , ukvapenější reakce. Nelze vyloučit ani impulzivní reagování při emočním rozrušení a rychlejší řečovou produkci. Temperamentově je zařazena do oblasti cholera.

Dojem z poslechu: Řeč je velmi rychlá, místy překotná, do formulačních pauz zasahuje prodlužování posledních slabik dostatek výpovědní perspektivy, příznačná je nespisovnost.

M9: Osobnost spíše extravertovaná, situačně lze očekávat ukvapené, někdy až úzkostné jednání, emočně méně stabilní v oblasti mírného cholerika.

Dojem z poslechu: Řeč působí formálně, občas zbrkle a váhavě, projevují se potíže s jazykovým plánováním. Zřetelné je porušování syntaktické stavby.

M10: osobnost introvertovaná, s pomalou reaktivitou nervové soustavy, pomalejší aktivitou. Temperamentově je zařazena do kategorie flegmatika.

Dojem z poslechu: Řeč je poměrně klidná, časté je protahování slabik před pauzou, při ztrátě výpovědní perspektivy neprojevuje nervozitu, příznačná je dobrá znalost sdělovaného obsahu.

M11: Osobnost spíše introvertovaná, společnost lidí aktivně nevyhledává. Pomalejší reaktivita nervové soustavy. Temperamentově je zařazen do oblasti mírného flegmatika

Dojem z poslechu: Řeč je klidná, časté jsou dlouhé (většinou však čisté) pauzy způsobené nedostatkem výpovědní perspektivy a částečně i snahou hovořit spisovně.

M12: Osobnost introvertovaná, v komunikaci až úzkostně plachá. Více než lidem, se věnuje věcem. Vyšší míra úzkostné nejistoty se může promítnout do verbální komunikace. Temperamentově v oblasti melancholika.

Dojem z poslechu: Řeč působí klidně. Selektace spisovných výrazových prostředků je pod kontrolou. Příznačné jsou opravy slov a celých částí textu, snaha vyjádřit se přesněji. Koncové slabiky před pauzou neprotahuje.

M13: Osobnost v průměrných hodnotách na ose extraverze- introverze, vyšší míra neurotické symptomatologie, projevy úzkosti. Temperamentově se mírně blíží k melancholickému typu.

Dojem z poslechu: Řeč působí velmi oficiálně, selektace výrazových prostředků je výrazně pod kontrolou. V případech ztráty výpovědní perspektivy působí řeč sice klidně, ale poněkud smutně, pauzy jsou většinou čisté bez paralingválních zvuků. Koncové slabiky před pauzou neprotahuje.

Z hodnot v tabulce vyplývá, že se mluvčí liší zejména v čase potřebném pro vyslovení sledovaného počtu 500 slabik. Tento údaj sám o sobě naznačuje, jakým způsobem zacházejí mluvčí s pauzami. Největší časový rozměr pro vyslovení 500 slabik (173 sekund) jsme zaznamenali u M7 (E-CH), který měl potíže zejména v jazykovém plánování a jehož projev nesl známky výrazné nejistoty a ukvapenosti, a u M11(I-F) a M13 (I-M). Trvání projevu v rozsahu 500 slabik koresponduje s hodnotami vyjadřujícími procentuelní vyjádření podílu pauz v řeči, který se zároveň zřetelně projevuje v poměrně nízkých hodnotách tempa řeči (M7-2,89 sl./ sek., M11 – 2,50 sl./ sek., M13-2,99 sl./ sek.). Nejkratší čas k vyslovení 500 slabik (104 - 120 sekund) potřebovali především mluvčí s charakteristikou extraverze– sangvinik a jeden mluvčí s charakteristikou extraverze-cholerik (M8). Nejvyšší naměřená hodnota tempa řeči (4,79 sl./ sek.) byla zaznamenána u M4 (E-S).

Průměrné hodnoty tempa řeči u sledovaných mluvčích (4,01 slabik za sekundu) jsme porovnali s jinými podobnými českými výzkumy, které udávají průměrnou hodnotu tempa řeči v různých monologických projevech 4,89 slabik za sekundu (Palková 1994) a v projevech televizních moderátorů relace o počasí 5,64 (Balkó 2001). Ze srovnání je zřejmé, že jsou výsledné hodnoty našeho měření poněkud nižší.

Průměrná hodnota tempa artikulace v monologu (5,44 sl./ sek.) je rovněž nižší než u televizních moderátorů relace o počasí (6,14 sl./sek.).Současně se nachází mezi průměrnými hodnotami publikovanými v zahraničních studiích, v nichž se uvádí maximální hodnotu rychlosti artikulace mezi 6-8 slabikami za sekundu. (Moore 1994, Iivonen 1992).

Průměrná hodnota nejkratších slabik, které byly vysloveny v našem materiálu, je 129 milisekund. Nejkratší slabika byly naměřena u M7 v rozsahu 99 milisekund. Průměrná hodnota trvání všech měřených slabik je 199 milisekund. V příliš rychlé artikulaci, kdy je trvání slabik nižší než 150 milisekund, dochází k deformaci výslovnosti zvláště u M7 a M8, která způsobuje snížení srozumitelnosti některých úseků řeči.

U M11, M12, M13 byl zjištěn výskyt delších hezitačních pauz, které z velké většiny nebyly obsazovány nežádoucími paralingválními zvuky. Zajímavé je zejména to, že pauzy využili mluvčí k výběru lexikálních prostředků ze spisovného jazyka, jež mají, jak se zdá na základě jazykového posouzení záznamu, pod kontrolou.

U M7, M3, M8 a M9 se v hezitačních pauzách vyskytují rovněž poměrně často paralingvální zvuky. Jejich výskyt ve více než 22% pauz souvisí podle našeho názoru s úzkostností, která vyplývá z jejich psychologické charakteristiky. U M7 jsou pauzy vyplněné paralingválním zvukem v 64 % všech realizovaných pauz. Navíc nepravidelná a výrazně rozdílná délka pauz a členění promluvy na úseky obsahující jeden nebo dva takty, prozrazuje nejistotu a nervozitu mluvčího. Jeho snaha udržovat řečovou produkci i přes určitý zmatek ve výpovědní perspektivě odehrávající se pouze na úrovni nežádoucích zvuků v pauzách mluvčímu pomáhá (ovšem jen subjektivně) zamaskovat potíže s pokračováním v monologu. Kombinace častosti výskytu pauz se zvuky hm, mhm, é apod. a zbrklosti řeči se podílí na negativním hodnocení projevu ze strany příjemců projevu.

U většiny mluvčích (kromě M11, M12, M13 M5) jsme zaznamenali časté protahování koncových slabik před hezitační pauzou. Tento jev je typický zejména pro mluvčí s charakteristikou extravertů zařazených do oblasti cholerika a sangvinika. V důsledku nevědomého protahování, jímž mluvčí patrně nabývají dojmu plynulosti a pocitu neustálého kontaktu s osobou experimentátora, dochází ke zkracování délky absolutní pauzy. Příliš krátké pauzy mezi poměrně dlouhými úseky jsou často příznačné nápadně hlasitým nádechem. U některých mluvčích tento jev prozrazuje nedokonalost v technice řeči.

Výsledky výzkumu, který je součástí rozsáhlého fonetického měření, vyplývá, že určité souvislosti mezi temporálními charakteristikami řeči (a s nimi souvisejícími vlastnostmi řečového projevu) a osobnostní typologií mluvčího existují. Příspěvek byl malou sondou do problematiky, pouhým pokusem na základě hlubší analýzy zmapovat jev, který je lingvisty vymezen jako individuální tempo řeči.

Některé závěry výzkumu budou využity v další výzkumné činnosti a při práci se studenty katedry bohemistiky PF UJEP, kteří mají možnost navštěvovat povinně volitelný jazykový kurz s názvem „Experimentální fonetické metody.“ Fonetická (a celková jazyková) analýza řečového materiálu prospívá studentům zejména při jejich přípravě na pedagogickou praxi. Uvědomování si nedostatků mluvčích v prozódii stylově různých mluvených projevů přispívá ke kultivaci jejich vlastních mluvených projevů.

Literatura:

- Balkó,I.: K fonetickému výzkumu tempa řeči a tempa artikulace ve čteném textu a spontánním projevu. Sb. Jinakost, cizost v jazyce a v literatuře. UJEP, Ústí nad Labem, 1999.
- Balkó,I.: K některým příčinám variability tempa řeči a tempa artikulace televizních moderátorů v začáteční, střední a závěrečné fázi relace o počasí. Sb. Konec a začátek v jazyce a v literatuře. UJEP, Ústí nad Labem, 2001
- Bartošek, J.: Jazyk rozhlasové sportovní žurnalistiky. Olomouc, 1976
- Palková,Z.: Fonetika a fonologie češtiny. Karolinum, Praha 1994
- Moore, K.: A taxonomy of pauses in Finnish. In Studies in logopedics and phonetics 2, Helsinki, 1991
- Moore,K.: Speech rate, phonation rate and pauses in caroon and sports narrations. In Studies in logopedics and phonetics 2. Helsinki 1991
- Iivonen,A.: Comparison of Prosodic characteristic in English,Finnish and German Radio and TV Newcasts. Stockholm, 1995

Několik postřehů k české a slovenské jazykovědné terminologii na 2. stupni základní školy

(Na základě srovnání vybraných učebnic češtiny a slovenštiny)

Ludmila Zimová

V uplynulém desetiletí prodělalo české školství zaměřené na populaci ve věku od 12 do 18 let řadu zásadních organizačních změn. Zmíním jen ty, které považuji s ohledem na téma svého příspěvku, za skutečně podstatné: 1. návrat devátého ročníku na základní školu, 2. prodloužení prvního stupně ZŠ o jeden rok (1. – 5. ročník), 3. zakládání víceletých (šesti- a osmiletých) gymnázií a jejich paralelní existence vedle gymnázií čtyřletých, která na počátku 90. let měla za sebou tradici více než dvacetiletou, 4. diskuse nad novými vzdělávacími programy, z nichž nejznámější jsou *Základní škola a Obecná škola* (oba s účinností od 1. září 1996), a dále o rok mladší *Vzdělávací program Národní škola* (1997), 5. potřeba nových učebnic českého jazyka, a to jak pro školy základní, tak pro diferencované školy střední.

V letech 1993 – 1996 byly jednak přepracovány učebnice již existující, jednak byly vytvořeny učebnicové řady nové (viz seznam literatury), které byly vzápětí podle nových vzdělávacích programů upraveny pro další vydání. Dnes lze v Česku na druhém stupni základní školy a nižších stupních víceletých gymnázií pracovat s pěti soubory učebnic českého jazyka, a pokud je mi známo, vznikají další.

Od poloviny 80. let a zejména v průběhu 90. let byla publikována významná díla gramatická, která odrážela vývoj v české jazykovědě v poslední třetině minulého století, a tak většina autorů učebnic stála mimo jiné také před problémem, zdali a jak se tyto skutečnosti (nové teorie a koncepce, nové pojmy a termíny) odrazí v učivu, a tedy i ve školské jazykovědné terminologii.

15. ledna 1997 se v Praze na Filozofické fakultě UK uskutečnil celostátní pracovní seminář zaměřený právě na problematiku české školské jazykovědné terminologie. Uspořádala jej bohemistická pracoviště FF UK, PF UK a PF VŠP v Hradci Králové (dnešní Univerzity Hradec Králové) za spolupráce Jazykovědného sdružení ČR, které se angažovalo a angažuje prostřednictvím svého grémia a školské komise v procesu udělování tzv. schvalovacích doložek (MŠMT schválí příslušnou učebnici nebo jinou příručku na základě posudků nezávislých recenzentů k zařazení do seznamu učebnic pro příslušný typ školy). Na tituly opatřené touto formulací lze čerpat přidělené finanční prostředky. Na tituly bez této doložky musí škola, pokud chce takový titul žákům zakoupit, získat finanční prostředky jinde.

Pražský seminář navazoval do jisté míry na konferenci o výuce češtiny na 1. stupni ZŠ, kterou uspořádala PF VŠP v roce 1996, a na konferenci, jež se zabývala tvorbou učebnic a kterou organizovala 13. – 15. září 1995 katedry českého jazyka a literatury PF UK v Brandýse nad Labem.

Příspěvky z pražského terminologického semináře byly publikovány v čtvrtletníku *Čeština doma i ve světě* (roč. 5 1997, č. 2, s. 1-50).

Uplynulo pět let a okolnosti, které inspirovaly celostátní setkání lingvistů v lednu 1997, se příliš nezměnily. Stále aktuální a neuzavřená problematika školské lingvistické terminologie přiměla katedru českého jazyka PedF UK v Praze a

Jazykovědné sdružení ČR k organizaci speciální konference (tentokrát s mezinárodní účastí), která se uskutečnila 29. listopadu 2001 na PedF UK v Praze. Konference svými vyžádanými referáty, např. o standardizaci školské a vědecké terminologie v rámci evropské unie, srovnáním situace v Česku a ve Francii, byla vhodně začleněna do tematiky Evropského roku jazyků.

Účastníci konference (bohemisté z ČR a ze zahraničí, pracovníci nakladatelství vydávajících učebnice, pedagogických center a pracovníci MŠMT) závěrem přijali tyto návrhy: